بەجیهانیبوون و گرەوەکانی ئایندە

دیاردەی بەجیهانیبوون و ئایندەی جیهان[*]

یەک شارستانی و فرە کولتوری

وتەکەم بریتیە لە خوێندنەوەیەک بۆ زاراوەکانی ئەم ناونیشانە دورودرێژەی ئەم کۆڕە:
ئایندەی مرۆڤایەتی ، یەک جیهان و فرە کولتوری.
هەر لە خودی بابەتەکەوەو یەکسەر لە گرفتی ئەم کاتەوە ئەچمە نێو باسەکەوەکە خۆی لە بەجیهانیبووندا ئەبینێتەوە هەروەها پەیوەندیەکەی لەگەڵ کولتورو ئایندەی مرۆڤایەتی. ئەوەی ئەمرۆ جیهان ئەکاتە یەک جیهان ، بەجیهانیبوون لە ڕێگای شێوازەکانی پەیوەندی و ڕاگەیاندن جیهان بۆ گوندێکی بچووک ئەگۆڕێت. گەرچی جوگرافیای جیهان خەریکە ئەبێتە یەک جوگرافیا ، بەڵام مێژووەکان هەر جیاوازو دژبەیەکن. لەبەر ئەوەی مرۆڤ تەنیا لە جێگادا ناژی. بەڵکو مرۆڤ بوونەوەرێکە خاوەن زەمەنە، بەدووی خۆیدا مێژووەکانی ڕائەکێشێ و ئەتوارەکانی خۆی هەڵئەداتەوە.زەمەنیش زەمەنی ئەزموون و ژیانە لەگەڵ خۆیدا ژمارەیەکی زۆر جیاوازی لەنێوان شوناسنامەو کولتورەکان دروست ئەکات.

ئایندەو ڕووداوەکان

بەم دانپیانانە دەست پێئەکەم گەرچی تەوەرەی باسەکە لەسەر ئایندەی مرۆڤایەتیە بەڵام من کەسێکی ئایندەناس نیم . ئەمە ئەرکێکە من ناڵێم ئەیزانم ، بڕواش ناکەم کەسێک هەبێت بتوانێت وەفاداربێت بۆئەم ئەرکە. ئەوانەی ئەمرۆ پێمان ڕائەگەیەنن کە: مرۆڤایەتی پاش **50** ساڵ یاخود **100** ساڵ چی لێ بەسەردێت، ئەو کەسانە لەو فاڵچیە دێرینانە باشتر نین لە زۆری زانیاری وفراوانی مەعریفەتیان، ئەو کەسانە لە پێشبینیکردنەکانیان لە لم لێدەرەکانەوە نزیکن و لە زانا پسپۆڕەکانەوە دوورن.

هەروەها هەڵوێستی فەیلەسوفانی مێژوو و خاوەن مەزهەبە پێشکەوتووەکان وەرناگرم ئەوانەی بە پێی ڕێبازەکەی هیگل و مارکس و ئەوانەشی پاش ئەوان هاتن ، باس لە حەتمیەتی سەرکەوتنی عەقڵ و ڕزگاربوونی مرۆڤ لە ژێردەستەیی و گەیشتنی مێژوو بە کاملبوون و کۆتایی ئەکەن. ئەوەی لە سەدەی بیستەم ڕوویدا گاڵتە بە پێشبینیە عەقلانیەکانی هیگڵ و بەرادەی ئەوەش گاڵتەپێکردنە بە ئەگەرەکانی سۆسیالیستی مارکس .بەڵام قسەکانی فۆکۆیاما لەسەر کۆتایی مێژوو شتێکە دوورە لە

---

[*] بەشداریکردنێک لە کۆڕێک دەربارەی ((ئایندەی مرۆڤایەتی: یەک جیهان و فرە کولتوری))، میهرەجانی ئەلجەنادریەی یازدەهەم.الریاض، ئازاری 1996.

بیری مێژووییەوە.ئەمەش جیاوازیەکە لە جیاوازیەکان لە کاتێکدا فۆکۆیاما باس لە سەرکەوتنی دیموکراتی لیبرالی بەسەر هەموو بیروباوەرو مەزهەبەکان ئەکات ، تەنیا چەند گیرفانەیەکی مێژووی نەبێت ماون ئەوانیش بریتین لە کۆمەڵێ ئسولی ئاینی و دیکتاتۆریە سەربازیەکان، بەسەر ئەوانیشدا زوو بێت یان درەنگ سەرئەکەوێت، لە نێو کۆمەڵگای ئەمریکیدا کۆمەڵێ ناکۆکی ئاینی کاری خۆیان ئەکەن ئەمانەش زوو بێت یان درەنگ پروسکەکەی لە ناخەوە چەمکی کۆتایی مێژووش ئەگرێتەوە .

بەمجۆرە تەنیا بە رێگای نوقلانەکردن ناکرێ پێشبینی بۆ ئاینده بکرێت. لەبەر ئەوەی هەر پێشکەوتنێکی مێژوویی موفاجەئاتی خۆی هەیە، هەروەها هەر خێراییەکی تەکنیکی رووداوو نیشانەی خۆی هەیە. ئەمەش وای کردووە کە گەشەکردنی رووداوەکان هەمیشە شان بە شانی گەشەکردنی مەعریفیو تەکنیک ودەسەلات بڕوات. بەم مانایە بۆل ڤیریلیو [2] ئەلێت : رووداو روویەکی شاراوەی هەر پێشکەوتن و گەشەکردنێکە. نموونەش زۆرن: کێ لەوبڕوایەدابوو کە سەرسورهێنەرە تەکنیکیەکان ئەم هەموو دەستەوەستاندانە بخولقێن بۆ رووبەروبوونەوەی ئەو گرفتانەی کە گەشەکردنی ئابووری کەڵەکەی ئەکات؟ کێ چاوەڕوانی ئەوە بوو مرۆڤایەتی بگاتە حاڵەتێک لە ژێر باری خاشاکەکەی خۆیا بناڵێ؟ کێ ئەوەی لە مێشکدابوو کە بێکاری لە سیستەمی بەرهەمهێنانی ئێستادا ببێ بە چارەسەر نەک گرفت؟

کەواتە ئێمە کاتێک کە بیر لە ئاینده ئەکەینەوە، و بۆ رووبەروبونەوەی رووداوە لەپڕەکان خۆتەیارئەکەین بەرادەی ئەوەش هەوڵی خوێندنەوەی رووداوەکان ئەدەین [3] و واقیعیش دەستنیشان ئەکەین. بەم مانایە ئاینده نموونەیەکی پێشکەوت و نیە کە هەوڵی ئەوە بدەین پێی بگەین ، هەروەها پرۆژەیەکیش نیە لە سەرچاوەی فیکرێکی پەتی و تیۆیرێکی ئامادە بۆ جێبەجێکردن کە هەوڵی جێبەجێکردنی بدەین، بەڵکو شتێکە ئێمە خۆمان بە دەستی خۆمان دروستی ئەکەین یاخود جیهانەکەمان بۆمان دروست ئەکات، ئەویش لە رێگای ئەو واقیعانەی کە بەرهەمیان ئەهێنین یان لە رێگای ئەو راستیانەی جێبەجێیان ئەکەین. توانای ئێمەش ئەمەیە لە داهێنانی نوێ و گرنگ و بێوێنە و هەرچی ئەوانەشی کە بوارمان پێ ئەدەن تا بەشداری لە گۆڕینی نەخشەی فیکرو پەیوەندیەکانی هێز بکەین ، لە رێگای کارکردنە سەر رێڕەوەکانی فیکرو رووداوەکان.

 ئایندەمان گرەوە بۆ گۆڕینی ئەوحاڵەی کە لە رووی بیرو مومارەسەوە تێیداین، بە دەرچوون لە قۆزاخەی شوناسنامە و رزگاربوون لەفیکرە پێشینەکان، بۆ ئەوەی پەیوەندیەکانی خۆمان لە گەڵ

---

[2] دەربارەی پەیوەندی نێوان روداوو پێشکەوتن بگەڕێوە بۆ چاوپێکەوتنێک کە لەم دواییەدا لە گۆڤارێک بە ناونیشانی Magazine Littéraire گۆڤاری ئەدەبی فەڕەنسی ژمارە337 لەگەڵ پۆل ڤیریلیۆ سازکراوە

[3] (الحدث) ئاماژە ئەکات بە دۆزینەوەی تەکنیکی و داهێنانی فیکری و گەشەکردنی شارستانی و گۆڕانی مێژوویی. بەڵام زاراوەی (الحادث) ئاماژەیە بۆ شێواندن یان ناکۆکیەک یا موسیبەتێ یا نگرۆبوون...

خودی خۆمان و لەگەڵ واقیعدا بگۆڕین. کەواتە ئەوەی بیر لە مەسەلەی ئاینده ئەکاتەوە بە تاوانی غەیبانیەت بەردەباران ناکرێت و ، هەروەها چاوەڕوانی بەهەشتی وەعدپێدراو ناکات، بەڵکو هەوڵی خوێندنەوەی ئەو ڕووداوانە ئەدات کە ڕووئەدەن بۆ ئەوەی بەشداری لە پێکهێنانی جیهان و دروستکردنی ڕووداوەکان بکات.

بەجیهانیبوون و شوێن

بێگومان ئەوەی ئەمڕۆ لە ڕووداوی جیهاندا ڕوو ئەدات گۆڕانکاریەکی مەزن پێکدێنێ، مرۆڤایەتی لەگەڵ ئەو ڕووداوەدا ئەچێتە نێو سەردەمێکی نوێیەوە، تیایدا بواری بینیاری زاڵە، ئامادە بەسەر نائامادەدا زاڵ ئەبێت ، بینراو بەسەر خوێندراودا و ئاماژە بەسەر دەلالەتدا[4]. بەڵام ئەو بۆشایەی پێکدێت بۆ یەکەمین جار نەک تەنیا لەدورەوە وەک لەسەری ڕاهاتووین هەربتوانین ببینین ، بەڵکو بوارمان پێ ئەدات هەستی پێ بکەین و بەدەستیشی بۆ بەرین ، ئەوەی کە تەنیا ماوە هەر ئەوەیە بۆنی بکەین و تامی بکەین. ئەم بۆشاییە بۆشاییەکە بۆ پەیوەندی ، بوار بۆ ڕەخساندنی هاوڕێیایەتی گەرم و گوڕو هەروەها بەرپاکردنی کۆڕە تەلەفزیۆنی و گفتوگۆ زیندووەکان ئەدات لە نێوان کەسانێک کە لە شوێن و وڵاتی دورو جیاواز لە یەکتری ئەژین. ئەنجامی ئەمەش ئەبێتە هۆی سیستەمی نوێی بەرهەمهێنان کە لەسەر خوێندنەوەی ئەلیکترۆنی دەستکەوتەکان وەستاوەبە ڕادەی ئەوەش هەڵدەستێ بە بەرهەمهێنانی ماتەریالە ناسکەکان و مامەڵەش لەگەڵ ژمارە هەواییەکان ئەکات ئەو ژمارانەی لە ڕێگای تەکنیکە ئاڵۆزەکانی ڕاگەیاندن و سیستەمە باڵاکانی سیمبوڵ ئەگۆڕدرێتەوە.

ئەم گۆڕانە ئەکرێت بەم عیبارەتە کورتی بکەینەوە: ئەمەش سەرکەوتنی زەمەنی فیعلیە کەبە خێرایی تیشک ئەڕوات و بە هەرسێ مەوداکەی بەسەر شوێنی تەقلیدیدا بڵاوبۆتەوە. تا ئەم کاتەش مێژوو لە شوێنە ناوخۆیەکانەوە جوڵەی ئەکرد کە ئەویش وڵات و نیشتمانەکانی ئەگرتەوە، یاخود لە کاتە بەشەکانیدا کە بریتی بوون لە کەلەپورو کولتورەکانی تایبەت بەو گەل و ئەو نەتەوانەی کە لەسەر زەوی نیشتەجێن. بەڵام ئێستا جیهان بە پێی یەک زەمەنی تاکو تەنیا ئەروا بەڕێوە، ئەویش زەمەنی جیهانیە ، ئەو زەمەنەش بەوجۆرە وەسف ئەکرێت زەمەنێکە یەکسەری و ڕاستەوخۆو دیمەنئامێز. ئەم زەمەنە لەڕێگای شێوازەکانی فرە ڕاگەیاندن و تۆڕەکانی پەیوەندی یەکسەری کە وێنەو پەیام و نیشانەکان لە هەر خاڵێکی ئەم سەر زەمینەوە بۆ خاڵێکی تر بە خێرایی تیشک ئەگوێزێتەوە زەمەنێکە تێپەری سنوری نێوان کیشوەرو کۆمەڵگاو زمانەکانە. لێرەوە لەمڕۆ بەدواوە لە هیچ

[4] دەربارەی بواری تەلەفزیۆن و بواری شێوازەکانی ڕاگەیاندن ئەتوانی بۆ پەرتوکی ڕیچیس دۆبریە بگەڕێیتەوە ، دەربارەی زانستی نێوەندەکان ، میدیۆلۆژیا، چەند وانەیەک لە بارەی ڕاگەیاندنەوە، وەرگێڕانی فواد شاهین و جۆرجیت حەداد، دار الطليعة، بيروت 1996.

شوێنێک ئاسایش و هیچ کولتورێ دابڕاو نیە و هیچ بڕوایەک شورا ڕێژ نیە دژ بە شاڵاوی ئەو هەموو وێنەو زانیاریانەی کە هێرش ئەکەنەسەری.

ئەمەیە بەجیهانیبوون کە لەگەڵ خۆیدا زەوی بۆ گوندێکی بچوک ئەگۆڕێت ئەوگوندەی لە نێو بۆشایی سیبرانی ئەلیکترۆنیدا مەلە ئەکات. ئەم دیاردەیە لەسەر شانۆی مێژووی جیهانی دیاردەیەکی نوێیە لەگەڵیا هەموو سەرەتاییەکان سەرەوخوار ئەبنەوەو نەخشەی پەیوەندی لەگەڵ هەموو شتەکان ئەگۆڕێت واتە نەخشەی پەیوەندی لەگەڵ بوونەوەرو ڕووداوەکان، لەگەڵ شوێن و کات ، ئامادەو زاکیرە، فیکرو حەقیقەت، سەرەڕای ئەمانەش لەگەڵ پیشەسازی و بەرهەمهێنان و گۆڕینەوەش ئەگۆڕێت. ڕەنگە جیاکاریکردن لە نێوان بەجیهانیبوون و جیهانێتی زیاتر ڕووناکی بخاتەسەر ئەم ڕوداوە گەورەیە، ئەم ڕوداوەی کە ئێمە لەبارەی گرنگێتی و تەجەلیەکانی ناکۆکین و هەروەها پێشبینی کاریگەری و کارلێکردنەکانی ئەکەین. بەجیهانیبوون وەک زاراوەی خوشکەکەی جیهانخوازی لە وشەی جیهان داڕێژراوە. بەڵام ئەو جیاوازیە گەورەی لە نێوان ئەم دووانەدا هەیە بریتیە لە :

جیهانخوازی زاراوەیەکە لە زاراوەکانی مۆدێرنیزم پەیوەندبووە بە باڵادەستی ڕۆژئاواو فراوانبوونی لە زۆر شوێنی جیهاندا. جیهانخوازیی بەری ئەو هەموو دۆزینەوەو شۆڕشە نوێیانەی ، جوگرافیاو ئابوری و سیاسەتە، هەر لە سەدەکانەوە لەگەڵ دۆزینەوەی جیهانی نوێدا دەستی پێکرد. بەڵام بەجیهانیبوون زاراوەیەکی نوێی زاراوەکانی پاش پیشەسازی و پاش مۆدێرنیزمە ، بەجیهانیبوون پەیوەستکرابوو بە تەقینەوە تەکنیکەکانی پەیوەندی، بەجۆرێک شوێنەکان لەگەڵیا تەسک و ماوەکان کورت بوونەوە بە ڕادەیەک زەوی بوو بە گوندێکی بچووک و مەلەئەکات لەنێو ئەم جیهانی ژمارەیەدا کە لە بۆشایی سیبرانی پێکدێت . لێرەوە جیهانخوازی هاوشانی بەرهەمهێنانی پیشەسازی سەنگین و ناردنەدەرەوەی ماددەو شمەکە ماتریالیەکان بوو ، کەچی بەجیهانیبوون هاوشانی ئەو شتەیە کە پێی ئەڵێن ئابوری ناسک[5] هەروەها گواستنەوەی دەستکەوتە نیمچە ماتەریالیەکانە کە بریتین لە نیشانەو سیمبولەکانی تۆمارکراو لەسەر لەوحە ئەلیکترۆنیەکان.

جیهانخوازی لەسەر بڵاوکردنەوەی فیکرێک ، بڕوایەک ، داوایەک، شێوەیەک، یاخود شۆڕشێ لە شۆڕشەکانی وەک پێشکەوتن و سوسیالیزم و عیلمانی و دیموکراسی و شۆڕشی فەڕەنسی بونیادنراوە. لێرەوە جیهانخوازی ڕوبەڕووی تایبەتمەندی ئەبێتەوەو ئەگۆڕدرێت بۆ گشتی و

---

[5] جۆرێک بەرهەمی نوێ و جیاواز هەیە کە سەردەمی ئەلیکترۆنی لەسەردەمی پیشەسازی پێ جیا ئەکرێتەوە، هەندێک ناوی لێ ئەنێن ((ئابوری ناسک)) . دەربارەی ئەم مەسەلەیە بگەڕێرەوە بۆ پەرتوکی ئەلفین توفلەر، گۆڕانی دەسەڵات بەهەردوو بەشەکەیەوە، وەرگێڕانی : حافظ الجمالي و أسعد صقر،بڵاوکراوەکانی یەکێتی نووسەرانی عەرەب، دیمەشق، 1991.

هەمەلایەنی. ئەمە بە شێوەیەکی جیهانی تایبەتمەندیەکی رۆشنبیری ئەفراندن و بەرهەمهێنەرە بەو سیفەتەی سێنتەرێکی دەسەڵاتدارە یاخود نموونەیەکە چاوی لێ ئەکرێت. بەڵام بەجیهانیبوون هەڵدەستێ بە گۆڕینەوەی پەیام و ئاماژەکان بە جۆرێک جیاوازی لە نێوان ناوخۆیی و نیشتمانی و جیهانی ناهێڵێت. بۆیە بەجیهانیبوون بۆ شمولیەت و گەردونی و دیمەنخوازی ئەگۆڕێت. بەجیهانیبوون تەنیا نموونەیەک نیە کە بەگشتی ئەکرێت بە رادەی ئەوەی کۆمەڵە پەیامێکە ئەگۆڕدرێتەوە، هەروەها بەجیهانیبوون تەنیا بریتی نیە لە بزووتن لە نێوان سەنتەرو دەوروبەر، لەبەرئەوەی ناردنەدەرەوەی شمەک لە سەنتەرەوەو نیە یاخود هێنانی مادده سەرەتاییەکان لە پەراوێزەوە نیە ، بەرادەی ئەوەی ئەملاوئەولاکردنی بەردەوامی سەنتەرو گۆڕینی بەردەوامی مەوداکانە. لێرەوە بەجیهانیبوون[6] بەوە پێناسە ئەکرێت کە بریتیە لە ونکردنی بوونەوەر بۆ ئاستەکانی و ، کۆمەڵگا بۆ رێکوپێکیی و ئابوریش بۆ سیستەمەکانی ، بەڵکوبەجیهانیبوون ونکردنی شانوشکۆی سیاسەتە بۆ لەبەرچاوی و سەرەتاکانی، ئەمیش بە هۆی ئەو کۆمەڵە تۆڕە ئەلیکترۆنیانەی کە وای کردووە پەیوەندی نێوان مرۆڤ بە تەواوی بگۆڕێت چ لە نێوان خۆیان و چ لە نێوان خۆیان و جیهان، بەجۆرێک کە پەیوەندی لەگەڵ ئێرەو ئەوێ و کات و شوێنیشدا گۆڕیوە.

بۆیە گرنگترین جیاوازی لە نێوان بەجیهانیبوونی ئێستاو جیهانخوازی رابردوودا بریتیە لە جیاوازی لە ڕووی پەیوەندیان بە واقیعەوە . ئەو جیهانخوازیەی کە باوبوو جیهان تیایدا بۆ تەنها فیکرەیەک یاخود چەمکێ یاخود وەهم یان بڕوا یا دوولایەنەی دژ کورت ئەبوەوە ، هەروەک چۆن فەیلەسوف و تیۆردانەران لە زاراوەکانی رۆشنگەری و فیکری موتڵەق و سوسیالیزمی زانستی و لیبرالی سیاسیدا کورتیان کردبۆوە یان لە دوولایەنەکانی وەک ماتەریالیزم و ئایدیالیزم و واقیع و بۆچوون. ئەمەش هەوڵێکە بۆ بەفیکرکردنی جیهانی دوولایەنەو یا بە ئایدیۆلۆژیکردنی واقیعی زیندوو یا بەرقەرارکردنی بوونی هەستپێکراو، ئەوەش لە رێگای ئەو بەسەرهاتە گەورانە و سیستەمە هەمەلایەن و سیستمە پتەوەکان. لێرەوە ئایدیۆلۆژیا لەگەڵ جیهانخوازیدا گەشەی کرد، رۆشنبیرەکان پێشەوەی روداوەکانیان داگیرکردوو، ململانێکان لە نێوان قوتابخانە فەلسەفی و مەزهەبە سیاسیەکان پەرەیان سەند. ئەمیش جۆرە ململانێیەک بوو شێوەکانی جیاوازو ژمارەشیان فرە بوو، هەر لە ململانێی نێوان ماتەریالیزم و ئایدیالیزم لەسەردەمی هیگڵ و مارکس تا ململانێی نێوان لیبرالی و سۆسیالیستی کە لەم سەدەیەدا روبەرێکی فراوانی داگیرکردبوو، تا ململانێی نێوان شارستانیەکان کە لەم دوایەدا سەموئیل هنتنگتۆن ئەو جیهانەی بۆ ئاشکرا کردین لە کاتێکدا جیهان بەهۆی ئەو فرە تۆڕانەی پەیوەندی و شێوازەکانی راگەیاندن بەرەو پێکهێنانی یەک شارستانی ئەڕوات.

[6] دەربارەی زانیاری و ووردەکاری زیاتر لەبارەی بەجیهانیبوون بگەڕێوە بۆ ((رێبازی روانین))، سیناریۆکانی بەجیهانیبوون، ژمارە 32 تشرینی دووەم 1996,

ئەمە رۆڵی جیهانی و نێونەتەوەیی کۆن و نوێیە. بەڵام بەجیهانیبوون پەیوەندیەکی جیاواز لەگەڵ واقیعدا بەرپائەکات. بەجیهانیبوون جیهان بۆ تەنیا کۆمەڵێ دروشم ناگۆڕێت و هەروەها تەنیا لە چوارچێوەی بڕوادا کورتی ناکاتەوە ، هەروەها بەوەی دانانێت تەنیا بەرجەستەکردنی بیرێ یاخود رەنگدانەوەی شێوەیەکە. بەڵکو ئەو لە رێگای کۆمپیوتەر و بانکی زانیاریەکان واقعێکی نوێ دروست ئەکات ، لەگەڵیا هەموو بەدەستەوەدانە بینیاری و زەینیەکان بۆ بوونەوەری ژمارەیی ئەگۆڕێن. بەمجۆرە لەمڕۆدا شتێک بەدی ناکەیت کە لە مێشکی دەسکردا بەرامبەرێکی ژمارەیی نەبێت . ئەوانەش بریتین لە کۆمەڵێ ژمارەو نیشانە کە جیهانی هەستپێکراویان لە رێگای کۆمەڵێ تۆڕ و بونیادی ئەلیکترۆنی کە لە تاڵی عەنکەبووت ناسکترن چەندبارە کردۆتەوە ، سەرەرای ئەوەش نێوەندێکە ناتوانێ دەستەبەرداری بێت بۆ کەسێک گەر بیەوێ بە شێوەیەکی بەرهەمهێنەرو یەکسەری و روداویئامێز مامەڵە لەگەڵ جیهاندا بکات . ئەم بونیادو تۆڕانە خەریکن ببن بە رێکخەرو دەسەڵاتداری جیهان. ئەمەش وا ئەکات سیاسیەکان کەمتر لەوەی ئێمە حیسابی بۆ ئەکەین و خۆشیان حیسابی بۆ ئەکەن کۆنترۆڵکەرو رەهبەریکەربن. بەڵام فەیلەسوف و بیرمەندەکان هەمیشە زیاد لە پێویست لەوەهما ژیابوون و حیکمەتیشیان زۆر لەوە کەمتربوو کە تەسەور ئەکرا هەر لە ئەفلاتونەوە تا سارتەرو راسل.

کەواتە لۆجیکێکی نوێ هەیە کە لەگەڵ فەزای ئەلیکترۆنیدا کار ئەکات، لەگەڵ ئەو لۆجیکەدا شتەکان ئەوە نین کە هەبوون. ئێمە لەبەردەم جیهانێکی خێوئاسای هەواییین، نە لە شتە بینراوەکان پێکدێ نە لە چەمکە زەینیەکان، بەڵکو لە کۆمەڵێ یەکەی بێ رەنگ و بێ کیش و بێ قەبارەپێکدێ[7] ، ئەویش بریتیە لە چەپکۆکەیەکی بەردەوام لە چالاکی لە میانەی تۆڕ و کەناڵەکانەوە . ئەمە کۆمەڵێ بوونەوەری ژمارەیین جێگای شتە دروستکراوەکان ئەگرنەوە هەروەک چۆن ئەمان جێگای شتە سروشتیەکانیان گرتەوە، ئەمەش گەواهی لەسەر گەشەکردنی تەکنیکی نوێ ئەدەن کە سەردەمی پیشەسازی بۆ سەردەمی سیبرانی تێئەپەڕێنێ. ئەم بوونەوەرو یەکانەی کە لە نێو عەقڵە ئەلیکترۆنیەکاندا جێگیرن و بەخێرایی تیشکی خۆر سەفەر ئەکەن لە سەر بناغەی ئەوانیشە جیهان ئەمڕۆ ئەبێت بە یەک جیهان و لە رێگای ئەوانیشەوەیە پەیوەندی لە نێوان مرۆڤ بەرپائەبێت. بەمجۆرە پاش داگیرکردنی شمەک و کەرەستە و کتێبەکان ، ئەمڕۆ داگیرکردنێکی دیکە ئەبینین کە خۆی لەو فرە تێکستانە ئەبینیتەوە کە لەسەر شاشە ئەلیکترۆنیەکان ئەخوێنرێنەوە.

بەجیهانیبوون و ئیمپریالیزم

---

[7] لەم بارەیەوە بگەڕێوە بۆ وتارەکەی فرنسیس بیزانی ، سنوری فەزای سیبرانی ، ئەنتەرنێت ، النشوە و لەرزین، رێبازی روانین، ژمارەی تایبەت سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕەی 14.

وشەی داگیرکردن پێویست بەوە ئەکات باس لە ئیمپریالیزم بکەین، ئەم وشەیە زۆرجار بۆ خوێندنەوەی شەپۆڵە شارستانیەکان بەکارهێنراوە.ئایا بەراستی ئێمە رووبەرووی ئیمپریالیزمێکین نموونەکانی بەجیهانیبوونی ئێستایە بەخۆی و ئەستێرەکانی ئەوانەی دەستیان بەسەر بازاڕەکانی دراوو شێوازەکانی راگەیاندندا گرتووە؟

ئەمە هەڵوێستی ئەوانەن داوای رزگاری ئەکەن و ئەوانەی رەهبەری شۆڕشەکان و تێۆردانەری ئایدیۆلۆژی و، سیاسەتمەداران و رۆشنبیرانی کۆن و نوێن. لە لینینەوە بۆ سەمیر ئەمین و نەئۆم شۆمسکی دیاردە شارستانیەکان و قەوارە رۆشنبیریەکان لە رێگای زاراوەکانی وەک ئیمپریالیزم و کۆلۆنیزم و داگیرکەر ئەخوێنرێتەوە. بەمجۆرەش باسی مۆدێرنیزم و جیهانیان کرد. ئەمرۆش بەمجۆرە ئەڕواننە دیاردەی بەجیهانیبوون و پاش مۆدێرنیزم. ئەوان بە روانینێکی یەک لایەنەو تەسک ئەڕواننە بەجیهانیبوون و پاش مۆدێرنیزم، ئەوان لە بەجیهابیبووندا تەنیا دیمەنی ئیمپریالی و مەودا ئابوریە سەرمایەداریەکەی زیاتر هیچی تری لێ بەدیناکەن.

ئەمەش کورتکردنەوەو بە ئاسانکردنی شارستانیەکانە. لەبەر ئەوەی شارستانیەک نیە شێوەیەک نەبێت لە شێوەکانی داگیرکردن و کردنەوە. ئەکرێ داگیرکردن بە شمشێرو تۆپ ئەنجام بدرێ یان بە بیرو باوەڕ. ئەشکرێ بە هەردوکیشیان پێکەوە، هەروەک شارستانیەتی یۆنانی لە سەردەمی گەشانەوەیدا، یان شارستانیەتی ئیسلامی لە سەردەمی دەستەبالایی و بلاوبونەوەیدا. هەروەها بۆ شارستانیەتی نوێ ی رۆژئاواش هەر وایە: ئەم شارستانیەتە روویەکی ئیمپریالی کۆلۆنیالی هەیە کە خۆی لە بالادەستی و فراوانکاریدا ئەبینێتەوە ، هەروەها رووی بونیادنان و مەدەنیەتی هەیە کە بریتیە لە رۆشنبیری و تەکنیک و شێوەی بەڕێوەبردنی حوکم و شێوەی ژیان. ئەوانەش کە ئەمرۆ رەخنەی لێ ئەگرن ئەوان خۆیان بەرهەمێکن لە بەرهەمەکانی ئەو شارستانیە. سەیر نیە ، شارستانی داهێنەر توانای بلاوبوونەوەو بەردەوامی هەیە لە رێگای داهێنانی شتێک لە شتەکان جا ئیتر رەنگە ئەو شتە شمەکێک بێت یا ئەداتێ وێنەیەک یاخود دەربڕین و بیرێک...

بەلام ئەوانەی خاوەنی بیری ئایدیۆلۆژی داخراون، بە فیکرە یەکمەودایەکەی کە هەیانە تەنیا لە رووە سلبی و لایەنە تاریکەکانی دیاردە شارستانیەکان زیاتر هیچی تری تێدا نابینن. لە بەجیهانیبووندا تەنیا ئەوە ئەبینن کە شێوەیەکی نوێیە لە شێوەکانی بەتەوەرگەبوونی رۆژئاواو داگیرکردنی رۆشنبیری و دەستەبەسەراگرتنی ئابوری و دەسەلاتی دڕندانە.

گومانی تێدا نیە ئەوان   لە دژایەتیکردنی بەجیهانیبووندا سەرناکەون هەروەک چۆن لە دژایەتیکردنی ئیمپریالیزم و کۆلۆنیالیزم و دواکەوتوویدا سەرکەوتنیان بەدەست نەهێنا، بێگومان دۆڕاندنەکانیان لەوەدا بوو کە دووبارە پاشکۆیی و دواکەوتووی و بێسەروبەری و جیاوازی و ژێردەستەییان دروست کردەوە. ئەمەش چارەنووسی ئەوکەسەیە رووداوێک نەفی ئەکاتەوە ئەو روداوەی راستیەکات دروست ئەکات و جیدیەت و داهێنان ئەهێنێتە ئاراوە، هەروەها ئەشبێتە هۆی

هەڵگەڕانەوە لەئامانجەکانی خۆی و تەنیا ناتەواوی و دەستەوەستانی خۆی ئەبینێتەوە، مێژووی پرۆژەکانی رزگاریخوازی و پێشکەوتنخوازی لە جیهانی سێیەم بەگشتی و لە وڵاتە عەرەبیەکان بە تایبەت شایەدی ئەم حاڵەن ، بێگومان ئەم حاڵەش لە سەر دەستی داواچی و رۆشنبیرەکان بە هەموو جۆرە بۆچوونەکانیانەوە روو ئەدات. هەروەها لەبەر ئەوەی ئەوان ئەوەندە نابینایانە روانیانە فراوانکاری رۆژئاوایی لەمەر دروستکردنی راستی و واقیعەکانی داهێنان ، بۆیە نەیانتوانی راستی دروست بکەن و واقیع بگۆڕن. ئەوان سەرنەکەوتن لە روبەروبوونەوە سەرسەختی شارستانیەکان، چونکە ئەوەی بەشداری لە مانیفاکتۆری خولقاندن و بەرهەمهێنان نەکات، دوائەکەوێ و بەرەو پاشەوە ئەڕوات، گەر هات و لە بناغەشەوە دواکەوتوو بوو ئەوا زیاتر بەرەو دوا ئەگەڕێتەوەو دوائەکەوێ.

رۆشنبیرە عەرەبەکان هەر ئەوان نین کە لە هەڵوێستی بەدورخستنەوەی روداوەکانن، زۆر لە رۆشنبیرە فەڕەنسیەکانیش ئەچنە پاڵ ئەو کۆراڵەی کە باس لە داگیرکردنی کولتوری ئەکات، کاتێک کە تەنیا خۆمان ئەکەوتینە ژێر کاریگەری ئەو دەربڕینانەی کە ئەنێردرانە نێو بازاڕی بەکارهێنانەوە. لە فەرەنسادا کەسانێک هەن ئەمڕۆ باس لە داگیرکردنی ژیانی فەرەنسی لەلایەن شێوەی ئەمریکیەوە ئەکەن، هەشیانە داوای دژەبەرایەتیکردنی بەجیهانیبوون ئەکەن ئەویش بە گەڕانەوە بۆ جیهانخوازی[8] ، کەچی خودی فەرەنسا خۆی تا ئەم کاتەش مومارەسەی ئیمپریالیەتی رۆشنبیری بەو پەڕی خەستی ئەکات. هەر ئەوانەن کە رووداوەکان پێشیان ئەکەوێت و بەرەو دواوە ئەکشێنەوە ، لەهەمان کاتدا وا ئەزانن ئەوان ئەتوانن لە بەجیهانیبوونی ئامادە هەڵگەڕێنەوە ئەو بەجیهانیبوونەی ئەبێتە هۆی دروستکردنی ئەو هەموو گۆڕانکاریە مەزن و خێرایانە. لێرەوە بێسوودە گەر هاتوو ئەم دیاردە شارستانیە و ئەم بەرهەمهێنانە تەکنیکیەمان بۆ شێوەیەکی نوێ لە شێوەکانی دزی و دەسەڵاتدارێتی کورت کردەوە. بەوجۆرە بەجیهانیبوون رامانئەماڵێ و ئەبینە گیرفانێکی مێژوویی (جیب التاریخی) و ئەکەوینە پەراوێزەکەیەوە، بەرادەی ئەوەش بە زمانی خەباتگێری خولوقی باس لە بەجیهانیبوون ئەکەین، ئەو زمانەی توانای تێگەیشتن و راڤەکردن و کارتێکردن و کرداری نەماوە.

دیمەنی جیهانی

واباشترە ئەوەی رووئەدات بیخوێنینەوە بۆ ئەوەی بتوانین بە باشی مامەڵەی لەگەڵدا بکەین و بەشداربین لەدروستکردنیدا. بەجیهانیبوون رووداوێکی گەردونیە و مەودایەکی ئەنتۆلۆژی هەیە. لەسەر شانۆی مێژوویدا دیاردەیەکی نوێ یە واقعێکی دروست کردووە لەگەڵیا ئەو جیهانە

-[8]بگەڕێوە بۆ وتارەکەی برنار کاسان، جیهانیبوون لە جێی بەجیهانیبوون، رێبازی روانین ، ژمارە 32.

ئەگۆڕێت کە هەبووە ، جیهان ئەگۆڕێت بە خۆی و جوگرافیا و بزوتنەکەی ، سیستەم و میکانیزمی کارکردنی، توانا و ئاسۆیانەی کە ئەگەریان هەیە. ئەم رووداوە گەورەیە لە زۆر بواردا بەدەرئەکەوێت : لە بواری ئابوری و سیاسەت ، کۆبوونەوە و شار، جەنگ و بەرگری ، کولتورو پیشەسازی ژیان.

-لەسەر ئاستی ئابوری ئەبینین بازاڕەکانی دراوا کە ئامێرە ئەلیکترۆنیەکان بەڕێوەی ئەبەن تێکەڵ بە یەکتری ئەبن و یەکتری ئەگرن بەجۆرێک لەگەڵیا سنوری نێوان وڵاتان و نیشتمانەکان نامێنێت. ئەمڕۆ هیچ وڵاتێک نیە هەرچۆنێک بێت کە بتوانێ لە نێوان سنوری خۆیدا چالاکیە دراویەکان کۆنترۆڵ بکات، ئەمەش وا ئەکات قسەکردن لەسەر ئابوری نیشتمانی و نەتەوەیی شتێک بێت کاتی بەسەر چوبێت .کەواتەئابووری ئەبێ بە بەجیهانیبوون و بەرادەی ئەوەش بازار بۆ یەک بازاڕی جیهانی ئەگۆڕێت بۆ ئەوەی شمەک و سامانەکان بڕژێنە نێوی.

- لە بەرامبەر ئەوەشدا بەجیهانیبوون سیاسەتیش ئەگرێتەوە بە رزگاربوونی لە ژێر دەستی دەستەبژێرکان و هەروەها لەیەک کاتدا رزگاربوونی لە دەسەڵاتی دەوڵەت و حوکمداران. ئەمڕۆ بڕیارەکان چیتر دەزگای حکومی و دەستەی نوێنەرایەتی و ئیجرائاتە هەڵبژێردراوەکانی نێو بەرلەمان و دەنگدان دروستی ناکەن. بەڵکو سیاسەت بووەتە کارێکی جیهانی وابەستە بە دەسەڵاتە نوێیەکان ،خاوەنەکانیان دەست بەسەر شێوازەکانی راگەیاند و سامان و بەرهەمە نامادیەکانیاندا ئەگرن ،[9] لە لایەکەوە بۆ لایەکی تری سەر زەوی ئەجولێننەوە، بێ ئەوەی دان بە سنوری نێوان وڵات و کۆمەڵگاو کولتورەکان بنێن. لێرەوە ئەمڕۆ ئەوترێ : گەورەترین هەڵبژێرەر بازاڕە نەک هاووڵاتی، هەروەها ئەوانەی دەستیان بەسەر بازاڕەکانی دراوو تۆڕەکانی راگەیاندندا گرتووە ئەوانە حاکمی فیعلین نەک پیاوانی سیاسەت. ئەمەش وا ئەکات پاش ئابوری و راگەیاندن سیاسەت ببێتە دەسەڵاتی سێیەم[10]. بەمجۆرە لەگەڵ پێکهاتنی ئابوری سیمبولی و راگەیاندنی یەکسەری جۆرێکی نوێ لە کۆنترۆڵ دائەمەزرێ. بە وتەیەکی رونتر: هەندێ وەرچەرخان هەن دەسەڵات هەیە ئەیبینێ لە بونیادو میکانیزمەکانی پێکهاتن و یاساکانی کارکردن و بوارەکانی بەکارهێنان [11] بە هۆی ئەو گۆڕانەشەوە ئەو چوارچێوەو دەزگاو شێوازە کۆنانەی کە لە کاری سیاسیدا باوبوون چ لەسەر ئاستی بەرەی ئۆپۆزیسیۆن چ لەسەر ئاستی بەرەی لایەنگر کاریگەری خۆیان لە دەست ئەدەن.

-[9]لەبارەی سیستەمی کۆنترۆڵی نوێوە بگەڕێوە بۆ وتارەکەی ریتشارد فولک ،((بەرەو کۆنترۆڵی سیاسی لە جۆرێکی نوێ))، رۆژنامەی لۆمۆند دیبلۆماتیک ، چاپی عەرەبی ، تشرینی دووەمی ، 1996.

-[10]لەبارەی گەڕانەدواوەی سیاسەت، بۆ وتارەکەی ئینیاسیو رامونیە ی سەرنووسەری گۆڤاری لۆمۆند دیپلۆماتیک بگەڕێوە،، دەسەڵاتی کۆتای سەدە، ژمارە ئایاری 1995، هەروەها بڕوانە سەروتارەکەی دەربارەی مەیەلانی دیموکراتی(ترنح)، چاپی عەرەبی، سەرچاوەی پێشوو.

-[11]لەبارەی گۆڕانکاریەکانی دەسەڵاتەوە بگەڕێوە بۆ : ئەلفین توفلەر، سەرچاوەی پێشوو، بەشی یەکەم.

– گەر دیموکراتیەت لە وڵاتە رۆژئاواییەکان و لەسەر زەوی خۆی بەرەو دوا ئەکشێتەوە ((یان ئەملاوئەولائەکات))، ئەوا دەزگا دیموکراتیەکان لای ئێمە تەنیا بۆ ئەوە کراون تا پێشێل بکرێت، ئەمە ئەگەر هاتوو هەشبێ، لێرەوە وتەی ئەو رۆشنبیرانەی نقومی سڕبوونی بیروباوەڕی خۆیانن داواکانیان بەسەر چوەو زەمەنیان تەواوبووە ،ئەو وتەیەی باس لە پێویستی بەکارهێنانی دیموکراتیەت و رێزگرتنی یاسا کانی رژێمی پەرلەمانی ئەکات . ئەمەش گەڕانەوە بۆ دواوە ناگەیەنێ بە رادەی ئەوەی ئەوە ئەگەیەنێ لە سەردەمی بەجیهانیبوونی ئێستادا بەڕێوەبردنی مرۆڤ پێویستی بە داهێنانی سیاسی نوێیە ، ئەو داهێنانە لەگەڵ جۆری گۆڕینی دەسەڵاتدا بگونجێت. گەر بکرێ بوترێ هەر دەسەڵاتێک مەعریفەی خۆی هەیە ئەوا ئەکرێ بووترێ هەر دەسەڵاتێکیش سیاسەتی خۆی و شێوەی بەڕێوەبردنی خۆی هەیە.

–کۆمەڵگاش لای خۆیەوە لەگەڵ دامەزراندنی تەکنیکە نوێیەکان و گۆڕانی بونیادی ئابوری و شێوەی پەیوەندیەئابوریەکان ئەبێ بە کۆمەڵگایەکی بەجیهانیبوو. کەسانێک هەن ئەمڕۆ باس لە کۆمەڵگای جیهانی ئەکەن کە لەسەروی کۆمەڵگا ناوخۆیەکان دروست ئەبێت و چوارچێوەکانی نەتەوەیی ئەبڕێت ، ئەو کۆمەڵگایەش کۆمەڵگای سیبرانیە و لەسەر بناغەی پەیوەندیە کۆنەکانی خزمایەتی و زمان و ئاین و هاووڵاتێتی دانامەزرێت بەڵکو ئەو چوارچێوەیە ئەبڕێت و لەسەر بناغەی پەیوەندیەکی نوێ دائەمەزرێت ئەویش لەسەر بناغەی بەشداریکردن لە تۆڕە ئەلیکترۆنیەکان. ئەمەش پێی ئەڵێن ((هاوڵاتی ئینتەرنێت))[12] .باشتر وایە پێی بڵێین هاوڵاتی لەبەرچاوودیار کە چووەتە نێو کۆمەڵگایەکی تەکنیکی تاک و تەنیا. لە هەموو جۆرە سەربەبونێکی زمانی و نەتەوەیی و ئاینی و جوگرافی و نیشتمانی رزگاری بووە .

– لەبارەی شاریشەوە هەروایە. ئێستا فەزای شار بە شێوەیەکی زۆر نوێ و بێ وێنە پێکدێ. لەبەر ئەوەی شوێن پاش توانەوەی لە زەمانی روناکیدا بەشێوەیەکی گشتی گۆڕاوە. شوێن و نیشتمان و زەوی لە کۆتایدا لەسەر شێوازەکانی گواستنەوەو تەکنیکەکانی پەیوەندی و گۆڕینەوەکان وەستاوە. هەموو ئەمانە ئەمڕۆ وا ئەگۆڕێن بوار بۆ دروستبوونی سەنتەرێ ئەڕەخسێنن ، ئەو سەنتەرە ئەوەندە دەسەڵاتدارو زۆرداره بەجۆرێک لە یەک کاتدا لە هەموو جێگایەکدایەو هەروەها لە هیچ جێگایەکیش نیە[13]   ئەم سەنتەرە سەنتەرێکی جیهانیە لەگەڵ هەموو پێویستیەکانی بازاردا ئەگونجێت، هەرچی شارو پایەتەختەکانیشن بۆ ئەم لە کۆمەڵێ گەرەک زیاتر هیچی تر نین. بەمجۆرە شار لەگەڵ گۆڕینی شوێن و دامەزراندنی خەیاڵە سیبرانیەکان چیتر ئەو شارە نیە کە هەبووە. لێرەوە ئەو رۆشنبیرانەی نقوومی سڕبوونی خەباتگێرانەن لە پێناو کۆمەڵگایەکی مەدەنی هەوڵە مەدەنیەکانیان بێ سوود ئەبێت بە بێ لەبەرچاوگرتنی شتە نوێیەکانی شار. لەبەر ئەوەی لە کۆمەڵگای سیبرانی

---

[12] دەربارەی ((شوێنەکانی تۆڕ)) بۆ وتارەکەی ریتشارد فولک بگەڕێوە ، سەرچاوەی پێشوو.

[13] دەربارەی ئەم خاڵە بگەڕێوە بۆ ووتارەکەی بۆل فیریلێۆ، سەرچاوەی پێشوو.

كە ئابووری و سیاسەت بەجیهانیبوونیان بەسەردا دێت ، بواریٚ بۆ گۆڕین نیە تەنیا لەسەر ئاستی گەردوونی نەبێت ، ئەم كارە داوای پەیمانی كۆمەڵایەتی نویٚ ئەكات ، ئەو پەیمانە كۆنە ئەبریٚ كە بە زمانی رۆسۆو دیدرو داڕێژرابوو . ئەم ئاسۆیە ئاسۆیەكە بەجیهانیبوون ئەیكاتەوە، وا ئەكات كە زمانە كۆنەكانی خەبات و جیهاد بیٚ كەڵك و ناكاریگەر بن.

– لەسەر ئاستی ئاسایش و بەرگریكردنیش لەگەڵ گۆڕینی زەمان ئەمانیش ئەگۆڕێن. نموونەش لەسەر ئەمە جەنگی كەنداوە، ئەم جەنگە ئەوەندە زیادەڕۆ بوو لە واقعیدا وا دەركەوت كە زۆر ناواقعیە. ئەمەش وای كرد كە جان بودریارد بڵێت : جەنگی كەنداو روونەداوە. بەڵام لە راستیدا روویداو ئەو هەموو وێرانی و خراپەكاریەی خستەوە كە خستیەوە. مەبەستی بوردیار ئەوەیە بەو جۆرە رووی نەئەدا كە چاوەڕوان ئەكرا، لەبەر ئەوەی ئەم جەنگە لە رێگای شاشەكانەوە ، بە هۆی تەكنیكە ئەلیكترۆنیەكانەوە روویدا چون بۆ یەكەمین جارە زانیاری لە بارەی دوژمن كۆكرایەوەو ، بیٚ بینینی دوژمن وبە خێرایی روناكی گورزی لیٚ وەشێنرا. ئەم جەنگە یەكەمین جەنگە لە مێژوودا روو‌ئەدات، نەک بە پێی یاساكانی شوێنی تەقلیدی و مەوداكانی، بەڵكو بە پێی یاساكانی كاتی كرداری و خێرایی. ئەمەش مانای كۆتایی هاتنی جەنگی تەقلیدی ، رەنگە ئەمەش ئەوە بگەیەنیٚ كە ئەم رووداوە لە یەک كاتدا كۆتای جەنگی میللی رزگاریخوازیش بگەیەنیٚ. كەواتە : ئایا لەم سەردەمەی بەجیهانبووندا قسەكردن و ئەو وتنانەی لە لایەن هەندیٚ لە رۆشنبیران دوبارە ئەكرێتەوە لە بارەی كۆكردنەوەی جەماوەری میللی بۆ بەرگریكردنی ئیمپریالیزمی جیهانی قسەكردنێكی خەیاڵی نیە لە كاتێكدا كە ئیمپریالیزم و بەجیهانیبوونەكەی لە زیادبووندایە؟

مرۆڤی جیهانی

دواجار بەجیهانیبوون كولتوریش ئەگرێتەوە،لەبەر ئەوەی بەجیهانیبوون بریتیە لە كۆمەڵیٚ سیمبول و بەها لە رێگایانەوە مرۆڤ مانا لە بوون و ئەزموون و هەوڵەكانی خۆی دائەماڵیٚ. كولتورەكانیش كە بریتین لە سەرچاوەیەک بۆ دەلالەت و شێوەكانی بوون و ژیان ، بە تایبەت بوون و ژیانی هەر گەل و كۆمەڵگایەک بە تایبەت، ئەمرۆ خۆیان دەستبەتاڵ بەرامبەر بەو هەموو وێنەو پەیام و نیشانانە ئەبینێتەوە كە بە بەردەوامی بە دەوری زەویدا ئەخولێنەوە. بۆ نموونە سەتەلایتەكان ئەمرۆ لە رووی رەوشتەوە بوون بە گرفتێک بە هۆی ئەو فیلم و بەرنامە رووتانەی كە بڵاوی ئەكەنەوە. بە گشتی شێوازەكانی راگەیاندنی ئێستا خەیاڵی مرۆڤ دروست ئەكەن. یەكەمجار لەبەر ئەوەی مرۆڤ بووە بە بەكارهێنەر لەدوایدا تەماشاكەر ، خەیاڵی سەرقاڵ ئەبێت بە ئەستێرەكانی سەر شاشەو یاریكەرانی تۆپی پیٚ و ئافرەتانی مۆدەی جلو بەرگ و نەخشەكێشەرانی كۆمپیوتەر ئاوەدان. ئەمەش جۆرێكە بەڵام جۆرەكانی تری ژیان و سیستەمە رۆشنبیریە جۆراوجۆرەكان ئەگرێتەوە، هەر ئەمەشە بوار بە كەسانێک ئەدات باسی ((سەركەوتنی نموونەی

گەردونی)) بکەن[14]، ئەم سەرکەوتنەش فرە جیهانی ئەبڕێ و بەرەو یەک جیهانی یەک شێوە ئەڕوات. هەرچۆنێک بێت ئەمڕۆ جیهان بە شێوەیەکی جیاوازو هێزێکی نوێوە پێکدێ، ئەمە ئەوە ئەگەیەنێ کە کولتور خەریکە بەرەو گۆڕان ئەڕوات چ لە رووی چوارچێوەو ناوەڕۆکەکان و لە رووی نێوەندو مەسەلەکان یان لە رووی میکانیزمی پێکهاتن و ئەو هێزانەی بەشداری لە بەرهەمهێنان و بەکاربردنیدا ئەکەن. گرنگیش لەوەدا ئەوەیە کە نێوەندەکان ئەبنە هۆی بەجیهانیکردنی مەعریفە، ئەمە بوار بە مرۆڤ ئەدات لە رێی تۆڕە ئەلیکترۆنیەکانەوە کە خەریکن جێی کتێبخانە گشتیەکان بگرنەوە ئاگاداری هەموو زانینە جیهانیەکان بێت.

بەمجۆرە ئێمە بەرامبەر بە کۆمەڵێ ئیمکانیاتی نوێین بۆ بوون و ژیان ، ئەو ئیمکاناتانە بە شێوەیەک دەردەپەڕن کە پێشتر شێوەیان نەبووە. ئەمەش ئەبێتە هۆی نەک تەنیا بەجیهانیبوون کردنی بازاڕو شارو سیاسەت ،بەڵکو ئەبێتە هۆی ((بە بەجیهانیبوونکردنی من))[15]، بەوەی ئەم جۆرە بەجیهانیبوونە خاوەن دەلالەت و مانا دروستکەرو بەرهەمهێنەری رۆشنبیر و مەعریفەن. مرۆڤ ئێستا بەجۆرێک بەجیهانیبوونی بەسەردا دێت، لەگەڵیا شوناسنامە بۆ ئەفسانە ئەگۆڕێت ، پاش ئەوە لە توانای مرۆڤدایە لە هەر کوێیەک بێت گەر بیەوێ بە پەنجەنان بە دوگمەیەکدا پەیوەندی بە هەرکەسێکەوە بکات لە هەر کوێیەکی ئەم سەرزەمینە بێت. ئەمەش وای لە فەیلەسوفی فەڕەنسی ئالان فینکلیکرو کرد مرۆڤی کرێکار لە نێو تۆڕەکاندا بشوبهێنێ بە ((گەشتیارێکی)) گەڕۆک بە هیچ شوێنێکێ دیاریکراوەوە پەیوەست نیە. مرۆڤی کۆن خەونی بە((بەرماڵی هەوایی))ەوە ئەبینی ئەو بەرماڵەی لە هەڵومەرجی جێگاکان رزگاری ئەکات. بەڵام پاشان لە رێگای دروستکردنی ئۆتۆمۆبیلەوە گەیشتە ئەوەی ماوەکان و دووریەکانی کورت بکاتەوە ، تا گەیشتە دۆزینەوەی فرۆکەی لە جۆری برەری دیواری دەنگی . لەگەڵ ئەوەشدا ئەو فرۆکەیە ی لە سەرەتاکانی ئەم سەدەیەدا دروست کرا، بە خێراییەکی رێژەیی ئەڕۆیشت بەمەش مرۆڤ سەرەرای ئەوەش هەر یەخسیری جێگاکەی خۆیەتی . جیاوازیەکە لەگەڵ ئێستادا ئەوەیە هەر ئەو کەسە ئەتوانێ هەر بێ ئەوەی ژورەکەی خۆی جێ بهێڵێت وەک گەشتیارێ بەرەو هەموو جێگایەک کۆچ بکات. ئەم گەشەکردنە گەورەیە وای کردووە قسەکردن لەسەر ((جیهانە مرۆڤ)) چ بە شێوەیەکی ئیجابی یان بە شێوەیەکی سلبی کارێکی مومکن بێت.

<u>رووداوی گەردونی</u>

-[14]لەم بارەیەوە بگەرێرەوە بۆ کتێبەکەی سیرج لاتوش ، بە ناونیشانی نامۆبوونی جیهان، وەرگێرانی هاشم صالح، دەزگای عەرەبی بۆ بلاوکردنەوە، الدار البیطاء 1993 ، لا 30.

-[15] لە بارەی ((بەجیهانیبوونی من)) ەتوانیت بۆ کتێبەکەی ئالان فینکلیکرۆ بگەرێیتەوە بە ناونیشانی ، مرۆڤایەتی ونبوو، بەشی شەشەم ، فریشتەو مرۆڤ، بلاوکراوەکانی سوی، پاریس، 1996.

بەکورتی : رووداوێکی گەورە هەیە نە ئەکرێ لێی پاشگەز بینەوە یاخود بەسەریا بازدەین. ئەوەی ئەکرێت ئەوەیە ئەبێت ئەو رووداوە بخوێنینەوەو راڤەی بکەین و تواناکانی تاقیبکەینەوەو هێزەکانی بەکاربێنین، ئەمیش بۆ بەشداریکردن لە پیشەسازی جیهان و بەرهەمهێنانی راستی. ئەم رووداوەی کە ناوی لێ نراوە ((بەجیهانیبوون)) کاریگەریەکی گەورەی هەیە، لەگەڵیا جیهانەکەمان لە رووی بونیادو سیستەمەکەیەوە ئەگۆڕێ ، لە رووی سەرچاوەو نموونەکانی یان لە رووی لۆجیکی کارکردن و شفرەکانی پەیوەندیشەوە ئەگۆڕێت . ئەشکرێ وا مامەڵەش لەگەڵ ئەم رووداوە کرابێت وەک ئەوەی هەر روونەدابێت ، چونکە ئەوەی ئەمە ئەکات بە زمانێکی مردوو بە کۆمەڵێ زاراوەی بەردینەوە رووداوەکان ئەخوێنێتەوە ، هەروەک ئەوانەی لای ئێمە کە بە زمانی ئایدیۆلۆژی بزوتنەوەی نیشتمانی و نەتەوەیی رزگاریخواز هەڵدەستن بە خوێندنەوەی بەجیهانیبوون.

لێرەوە ئەو زاراوەو نموونە باوانەی کە لە لای رۆشنبیرە دەستەبژێرکان ئامادەیە بە کەڵک نایەت بە زمانێکی نوێ ئەو رووداوانەی پێ بخوێنرێتەوە کە رووئەدەن و پێکدێن. رەنگە رۆشنبیر بە شێوە نوێکەی تواناکانی گەیشتبێتە کۆتایی و تەواوبوون لەگەڵ لەناوچوونی تواناکانی مۆدێرنیزم کە ئێستا فەزاو بونیادو ، زاراوەو دەزگاکان و ، لۆجیکی کارکردن و ریتمەکانی گەشەکردنی کەوتوەتە ژێر رەخنەوە. لەگەڵ رووداوی گەردونیدا کە بەجیهانیبوون بەرجەستەی ئەکات، لە موماره‌سەکردنی بون و مامەڵەکردن لەگەڵ واقیعدا رێگایەکی نوێ دائەمەزرێ ، هەروەها جۆرێکی نوێ ی جیاواز لە پەیوەندی پێکدێ لەگەڵ خود و کەسانی ترو شتەکاندا. هەر شێوەیەکی ئەنتۆلۆژی خاوەن شێوەی مەعریفی و پێویستیە زانستیەکانە. لێرەوە لەگەڵ بەجیهانیبووندا کۆمەڵێ شێوەی نوێ ی بیرکردنەوەو کارکردن و سیستەمی جیاوازی پەیوەندی و گۆڕینەوە پێکدێت.

بێگومان ئەمەیە سیفەتی رووداوی گەورە: لەگەڵیا هەڵوێست و بارودۆخ و ، سەرچاوەو نموونەو ، چارەسەرکردن و سازاندنەکان ئەگۆڕێن، ئەمەش بەو رادەیە کۆمەڵێ ناوچەی نوێ بۆ بوون ئەکرێتەوەو هەروەها کۆمەڵێ روبەرو درێژبوونەوەی (رمداء) ی نوێ بۆ بیرو وتن و کردار پێکدێت.

ئایا گەشبین بین؟

ئەم شتە چی ئەگەیەنێت دەربارەی بارودۆخی ئادەمیزادو پەیوەندیەکانی نێوان مرۆڤ ؟ ئایا بەجیهانیبوون ئەو بەهەشتە ونبووەیە کە مرۆڤ تا ئێستا بێهودە بەدوویدا ئەگەڕێ؟ ئایا مرۆڤ لەگەڵ شۆڕشی ئەلیکترۆنیدا ئەومرۆڤایەتیە ونبووەو ئەو ئازادیە زەوتکراوەی چنگ ئەکەوێتەوە ؟ ئایا یەکگرتنی مرۆڤ کە پێشتر بە بیرو بڕواو کتێب و شۆڕشەکان سەرکەوتوو نەبوو ئەمرۆ لە

لایەن (بایتس)[16]ەکانەوە دێتەدی، ئەو بایتانەی بیل گیتس لە ڕێی تۆڕ و شاشەکانیەوە کاریان لەسەر ئەکات؟

پێ دەچێت پاش هەر شۆڕش و دۆزینەوەیەک و لە سەرەتای هەر سەردەمێکی نوێدا خەڵکی تووشی گەشبینیەکی زۆر ئەبن. ئەمەش لە سەردەمی ڕۆشنگەریدا روویدا کاتێک ئەو وەهمە پەیڕەوی کرا کە روناکیەکانی عەقڵ بەسەر جیهاندا هەڵدێن. هەروەها ئەم حاڵەش لە شۆڕشی فەڕەنسیشدا روویدا وا بۆی چوون کە مرۆڤایەتی ئەگاتە ئەوپەڕی ئازادی و دادپەروەری . ئەم حاڵەتەش هەر پاش گەشەکردنە زانستی و داهێنانە تەکنیکیەکانیش روویدا، ئەو هیوایە هاتە ئاراوە دەربارەی گەیشتنی مرۆڤ بە کۆمەڵگایەکی پڕ لە خۆشگوزەرانی و بوون و پێشکەوتن. ئەمرۆش هەمان ئەو حاڵەتانە لەگەڵ شۆڕشەکانی تەکنیک و ڕاگەیاندن رووئەدەن. هەن بڕوایا وایە کە ((ئەو زەمەنەی کە مرۆڤ تیایدا ئەبێت بە یەک گەل نزیک بۆتەوە))[17] . هەیە خەو بەوەوە دەبینێ پاش بەجیهانیکردنی مرۆڤ و هەڵوەشاندنەوەی ئەو شوناسنامانەی لەسەر بناغەی ڕەنگ و زمان ورەگەزو ئاین بەرقەرارن شارستانی زانیاریەکان بەکسانی ئەخاتە نێوان مرۆڤەوە و کار ئەکات بۆ پێکهێنانی کۆمەڵگایەکی جیهانی کە یەکسانی و دادپەروەری و برایەتی تیایدا بەرقەرارە.[18]

ئایا بەراستی ئەگەین بەو مرۆڤە جیهانیەی کە خاوەن شوناسنامەیەکی جیهانیە ئەو شوناسنامەیە ی سەر بە هیچ زەوی و نەتەوەو کولتورو کۆمەڵگایەک و وڵاتێک نیە ؟ ئایا ئەگەینە سەردەمێک تیایدا زمانی ئەلیکترۆنی بەسەر هەموو ئەو زمانانەی کە مرۆڤ دایهێناون زاڵ ئەبێت؟ یاخود یەک زمان بەسەر هەموو زمانەکانی دیکەدا زاڵ ئەبێت و ئەبێتە تاکە زمانی بەجیهانیبوون ، هەروەک چۆن فەڕەنسیەکان ئەو ترسەیان بەرامبەر بە جۆری ئەمریکی و زمانی ئینگلیزی هەیە؟

شارستانی و کولتوور

ناشبێ ئەوەندە شتەکان بە ئاسانی وەرگرین و تا سنووری ساویلکانە گەشبین بین. مێژووی مرۆڤ هەروەک چۆن مێژووی ململانێ و جەنگەکانە ئاواش مێژووی دۆزینەوەو داهێنانە. ئەم مێژووە مێژووی چەوساندنەوەو خەمە، هەروەها مێژووی لەناوبردنە ئەو مێژووەی روداو و هەواڵەکانی چاوو گوێی پڕ ئەکەن. مرۆڤایەتی ئەمڕۆ لە رووی دایەلۆگ و یارمەتی یاخود لە رووی عاقڵبوون و

-[16] بریتین لە کۆمەڵێ یەکەی میدیایی ئەو پرۆگرامانەی لێ پێکدێنت کە لەمێشکە ئەلیکترۆنیەکاندا ئامادەن bitsبایتس بەڵام بیل گیتس خاوەنی کۆمپانیای مایکرۆسۆفتە ، ئم کۆمپا نیایە گەورەترین کۆمپانیای بەرهەمهێنانی بەرنامە ئەلیکترۆنیەکانە.

[17]بگەڕێوە بۆ سیرج لاتوش، سەرچاوەی پێشوو ، لا 179.

[18] ئەمە ئەوەیە کە جۆن بیری باولۆ خەونی پێوە ئەبینێ ، ئەم زاتە یەکێکە لە لێکۆڵەرەوانی بواری فویچاریزم، یەکێکە لە دامەزرێنەرانی دەزگای سنووری ئەلیکترۆنی، بگەڕێوە بۆ ووتارەکەی ریتشارد فولک، سەرچاوەی پێشوو.

دادپەروەری و ئاشتی لە چاو پێشتر حاڵی باشتر نیە. بەڵکو سەدەی بیستەم ، بەو هەموو توندو تیژی و وێرانیەی بەخۆیەوە بینیویەتی ، گاڵتە بەو هەموو دروشمانە ئەکات کە ئایدیۆلۆژیە پێشکەوتوخوازو رزگاریخوازەکان هەر لە سەردەمی رۆشنگەری سەدەی **18** ەوە تاکو خەبات لە پێناوی مافی مرۆڤ لە کۆتایی ئەم سەدەیە خستیانە ڕوو .

ئەوەی هەوڵ ئەدات ئەو رووداوانەی کە روو ئەدات بیانخوێنێتەوە، بۆی دەرئەکەوێ جیهان بەو رادەیەی کە یەک ئەگرێتەوە بەهەمان رادەش هەڵئەوەشێتەوەو پارچە پارچە ئەبێت. جیهان لەسەر ئاستی شارستانی ، واتە لە هەر روویەکەوە پەیوەست بێت بە جۆری ژیان و تەکنیکەکانی پەیوەندی و بازاڕەکانی گۆڕینەوە بەرەو یەکگرتن ئەڕوات. لەسەر ئەم ئاستە شێوەیەکی گەردوونی هەیە لەسەر ئاستی زەمینی پێکدێ و گشتخواز ئەبێت، هەر لە ژەمەکانی خواردنەوە تا جل و بەرگ و ، سەتەلایت و تا بەکارهێنانەکانی تەلەفۆنی مۆبایل و دانیشتن بەرامبەر بە شاشەکان بۆ گواستنەوەو گەشتکردن بە هەموو کونوکەلەبەرێکدا. بەڵام جیهان لەسەر ئاستی تایبەتمەندیە کولتوری و نەتەوەییەکان هێشتا پارچەپارچەیە. ئەمەش گۆڕەپانێکە بۆ ململانێ و جەنگەکان لە پێناوی مانەوە کە جیاوازیە کولتوریەکانی تێیدا دائەمەزرێنرێ و ئەندێشەکانی شوناسنامەو زاکیرە ئەهێنرێتە جووڵە.ئەمە لەبارەی جیهانە بچوکوکانەوە کە جیهانە گەورەکەی لێ پێکدێ، هەر جیهانێکی رۆشنبیری لای خۆیە گۆڕەپانێک بۆ بەرپاکردنی ململانێکان دروست ئەکات بە مەبەستی پلەو پایەو دەسکەوت. ئەوەتا لە جیهانی ئیسلامیدا عەقڵە داخراوەکان ئەوانەی لە ژێر خانەی بیروباوەڕی یەک تاپەرستیی و ئایدیۆلۆژیە یەکخوازیەکانا کار ئەکەن ، توانای ئەوەیان نیە گەڕەکێک لە گەرەکی شارێک یەک بخەن ئیتر چۆن ئەتوانن جیهانێک بەو هەموو گەل و وڵات و هۆزەکانە یەکخەن؟

بەمجۆرە ئەبینین ئەوەی مرۆڤ یەک ئەخات میکانیزمەکانی شارستانی و یاساکانی بازارو رێگاکانی راگەیاندنە ، کەچی کەلەپورو شوناسنامە کولتوریەکان لە یەکیان دورئەخاتەوە. کەواتە شوێنەوارە شارستانیەکەیان کۆیان ئەکاتەوە ، بەرادەی ئەوەش قەیرانە کولتوریەکانیان لەیەکتریان جیائەکاتەوە، رەنگە ئەمەش ئەو جیاوازیەی نێوان شارستانی و کولتوور بێت .[19]

شارستانیەت ئەگەڕێتەوە بۆ شوێن و شار، بەڵام کولتوور بۆ کات و زاکیرە . شارستانی تەکنیک و کەرەستەیە ، بەڵام کولتوور بەهاو پێوانەیە. شارستانی بازاڕو گۆڕینەوەیەو بەرهەمهێنانی ماتەریالی تێیدا زاڵە ، بەڵام کولتوور بەرهەمهێنانی سیمبول و تێکستەکانە. شارستانی چوونیەکی وچوونشێوەیی بەرهەمدێنێت ، کەچی کولتوور فرەچەشنی و دەوڵەمەندی و تاکایەتی ئەخوڵقێنێ . لێرەوە پێویستی بە بەرپاکردنی هاوسەنگیی هەیە لە نێوان میکانیزمی شارستانیکردن و داهێنانە

-[19]لای سیرج لاتوش ، سەرچاوەی پێشوو، لە لا 63 بۆ لا 84. وا باشە بگەڕێینەوە بۆ چەمکی کولتورو پەیوەندیەکانی لەگەڵ شارستانیدا

رۆشنبیریەکان.ئەوەی پێویستە شارستانیەکی روکەش نیە تێیدا سەرچاوەکانی مانا وشک کەن. لە بەرامبەریشدا رۆشنبیری تاکاکەسی نابێت ئەو رۆشنبیریە بێت کە تاک لە قۆزاخەی خۆیدا بمێنێتەوەو لە کەسانی تر دابڕێت. رەنگە داواکە ئەوە بێت کە سنووری دووانەی جەماوەرو دەستەبژێر ببڕین بە جۆرێک هاوسەنگی لە نێوان فیکرو نێوەندەکان و لە نێوان بڵاوبوونەوەی ئاسۆیی و ستوونی ، لە نێوان چالاکی چەمکگەرایی و کاری بەردەوامی بێنێتە ئاراوە. لە سەرچاوەی جیاوازی نێوان شارستانی و کولتوورو، لە نێوان ئەدات و بەهاو شمەک و فیکر، بە گشتی هیچ بوارێک بۆ یەکبوونی جیهان نیە. لە راستیدا داواکارەکە ئەوە نیە کە جیهانێکی تاک و چوونیەک پێکبێ تیایدا گشت لەگەڵ تاکدا یەکبگرێت یاخود یەک نموونەیی یا یەک سەنتەری و یەک ناوی تێیدا زاڵ بێت. مرۆڤ بەو ڕایەی کە رەگی لە زەمەندا چەقیوە بەهەمان رادەیەش پەیوەستە بە شوێنەوە، مرۆڤ مێژووەکانی بە دووی خۆیدا ڕائەکێشێ و جۆرەکانی بنەچە ئەیچەوسێننەوە ، هەروەها تامەزرۆیی رێنوێنی ئەکات بەرەو پرنسیب و زەمەنەکانی سەرەتای .

گەر ئەمرۆ لە رووی شوێنەوە زەمەنی ئەلیکترۆنی خەڵکی یەک ئەخات ئەوە زەمەنە کەلەپوری و ئەزموونە ئەنتۆلۆژیەکان لە جیاوازی و جیاکاری و لەیەکنەچوون زیاتر هیچی دیکە بەرهەم ناهێنن . گەر واشمان دانا شارستانیەک سەرئەکەوێ و زمانێک ئەبێ بە زمانی گشت و بڵاوئەبێتەوە، ئەوا ئەنجامی ئەم زمانە ئەوەیە ئەبێت بە چەند لقە دیالەکتێ ، یاخود ئەو شارستانیە چەندین شارستانی تری جیاوازی لێ ئەبێتەوە، دەرئەنجامی ئەو زمانە لق و پۆ لێبوونەوەیە بۆ دیالێکتە جۆراوجۆرەکان، و دەرئەنجامی ئەو شارستانیە بەرهەمهێنانی کولتوری جۆراوجۆرە، ئەوە ناگەیەنێت ئێمە رووی سافی و پاکی کولتوورەکان وەرگرین، مەسەلەکە پەیوەندی بە ناوەڕۆکی شارستانیەوە نیە کە بەردەوام ململانێ و پێکدادان لە نێوانیان دروست ئەبێت ، هەروەک هنتگتون[20] ئەڵێت . باشتروایە بڵێین کۆمەڵێ رۆشنبیری هەن بەڕادەی ئەوەی پێشبڕکێ لەگەڵ یەکتریدا ئەکەن بەو رادەیەش کارلێکردن ئەکەن. ئەو کولتورەشی کە زیندووەو تازەئەبێتەوەو هەرچی داهێنان و بەرهەمی کولتورەکانی تر هەیە بۆخۆی ئەیانمژێ، هەروەک عەرەبەکان لەگەڵ لۆجیکی یۆنانی و فیکری خۆیاندا ئەنجامیاندا، هەروەک مامەڵەکردنی رۆژئاوایەکان لەگەڵ بەرهەمە فیکری و زانستیەکانی کولتوری عەرەبی ئیسلامیدا.

ئەمرۆ ئەتوانین باس لە فەزای یەک شارستانی بکەین، ئەویش کۆمەڵگای کولتووره جیاوازەکانە لە رووی سەرچاوەو رەگ و پاڵپشت و ناوەڕۆکەکانیەوە. یان بە شێوەیەکی گشتی ئەتوانین بڵێین هەر سەردەمێ لە سەردەمە مێژووەکانی مرۆڤایەتی شارستانیەیەک تیایدا بڵاوبوە لەگەڵ فرەیی شوناسنامە رۆشنبیریەکان. بەڵام رۆشنبیریە جیاوازەکان هەروا وەک خۆیان نامێننەوە بەڵکو

-[20]بگەڕێوە بۆ چاپێکی نوێی گەشەکردووی کتێبەکەی سەمۆیل هنتنگتۆن دەربارەی ((ململانێی شارستانیەکان))، لە بە شێکی پەرتوکێک کە لەم دوایە بڵاویکردۆتەوە بە ناونیشانی : ((ململانێی شارستانیەکان و دوبارە دروستکردنەوەی سیستەمی جیهانی. ئەم بەشەی ئەم کتێبە لە لایەن فواد حەطیط لە گۆڤاری ((فورین ئەفیرزو)) ی ئەمریکی کراوە بە عەرەبی ، ئەم وتارەش رۆژنامەی سەفیری لوبنانی ، پاشکۆی رۆشنبیری رۆژی هەینی 24-1-1997 بڵاویکردۆتەوە.

ئەکەونە ژێرکاریگەری گۆڕین و گۆڕانکاری، ئەم گۆڕانکاریەش یان لە لایەک بە هۆکاری گەشەکردنی خۆبەخۆیی ، یاخود لە لایەکی تریشەوە بە هۆکاری لێکخشاندن و کارلێکەری لە نێوانیاندا. ئەمە لە رابردوودا وابوو، کەواتە ئەمرۆ کە تێکەڵبوونی گەلان و کۆمەڵگاکان لە نێوان یەکتریدا لەوپەڕیدایە ئەبێ ئەو گۆڕانە چۆن بێت. ئەمەش داوامان لێ ئەکات ئەو دووە دژایەتیەی فۆکۆیاماو هینتنگتۆن بپەڕێنین. جیهان لە لایەن یەک کولتوری تاک و تەنیا کۆنترۆڵ ناکرێت. لەسەر ئاستی کولتوری بە پێ ی رای فۆکۆیاما نابێ بە یەک و یەکناگرێت[21] .بە پێی وتنی هینتنگتون یش جیهان لە کۆمەڵێ کولتور پێکنایەت بەڵکو جیهان بریتیە لە کۆمەڵێ ک مۆناداتی سەربەخۆ یا کۆمەڵێ ناوەڕۆکی تاک و دابڕاو. ناسنامەیەکی رۆشنبیری بە بێ پیتاندنی لەگەڵ ئەو شوناسنامەو ئەو کولتورانەی وەک خۆیەتی بوونی نیە.

بەم بۆنەیەوە زاڵبوونی زمانێک بەسەر هەموو زمانەکانی دیکە هیچ ترسێکی تێدا نیە. ژیان ئەوەندەی لەیەکچوان دێنێتە بەرهەم ئەوەندەش لەیەکنەچوانیش. تەنانەت خودی وڵاتە یەکگرتووەکان کە دەسەڵاتەکەی ترسی ناوەتەوە ، جیهانێکی یەکگرتووی موتەجانس پێکناهێنێ . بەڵکو ئەویش جیهانێکە بەرووی جیاوازیدا کراوەتەوە ، هەروەها سیستمێکی تێکەڵە کە هەموو جیاوازو هەمەچەشنەکان لە نێوخۆیدا وەرئەگرێت. بەهەر حاڵ جیاوازی لە نێوان کۆمەڵێک و کۆمەڵێکی دیکە لەوەدایە کە چۆن مامەڵە لەگەڵ واقیعی لەیەکنەچوو ئەکات، واتە ئەو توانایەی هەیەتی بۆ وەرگرتن و گونجاندن، هەروەها ئەو توانا هەمیشەییەی هەیەتی بۆ داهێنانی یەکە پێکهاتەکان ئەوانەی بوار بۆ جیاوازەکان ئەڕەخسێنن تا بە شێوەیەکی بەردەوام و بە شێوەیەکی چالاک و بەردار دەرکەون. هەروەها دەستە بڵابوونی زمانی ژمارەیی ئەلیکترۆنی ، بەربڵاوو سارد، بەسەر زمانی دەمگەرمی و تاکایاتی هیچ ترسێکی تێدا نیە . چونکە لە کۆتاییدا زمانی کۆمپیوتەر درێژبوونەوەی زمانی مرۆییە کە بناغەو هەلومەرجی تواناکانی پێکدێنێ.

بەمجۆرە ئێمە روبەرووی پرۆسەیەکی ئاوێتەبووین، بەرامبەر بە پرۆسەیەکی جووت و دژبەیەکین، کە لە میانەیدا لۆجیکی یەکبوون و میکانیزمەکانی دابەشبوون یەکتری کێش ئەکەن، ئارەزووی بەرەو ئیئتیلاف و یەک شێوەی کار ئەکات لەگەڵ ئارەزووی بەرەو جیاوازی و لەیەک دورکەوتنەوە. ئەمەش حاڵی هەموو کۆبوونەوەیەکی مرۆیی و کۆمەڵەی شارستانی و فەزای رۆشنبیریە. بەڵکو مرۆڤایەتیش لەم بارودۆخەی ئێستاشیدا هەروایە: هەرچەندە جیهان تاکە بەڵام بەو رادەیەش فرەیە . تاکە لەسەر ئاستی راگەیاندن و ئابوری . هەروەها لە رووی ئەو ترسەی کە هەڕەشە لە چارەنووسی زەوی ئەکات بە هۆی کارەکانی پیسبوون و بەسارابوون. لەگەڵ ئەمەدا جیهان لەسەر ئاستی شوناسنامەی کولتوری و رەگەز و زماندا دووکەرتو بوە دژ بە یەک. تا ئێستاش زەوی سەرچاوەیەکە بۆ دژایەتی و ناکۆکی ، هەروەک چۆن پێشتریش وابوو، ئەم حاڵەش لە جیهانی

---

[21] - دەربارەی وتنەکەی فۆکۆیاما بگەڕێنەوە بۆ پەرتوکەکەی بە ناونیشانی : کۆتایی مێژوو دواین مرۆڤ، وەرگێرانی کۆمەڵێک لە لێکۆڵەرەوان بە سەرپەرشتی مەطاع صەفەدی، سەنتەری گەشەپێدانی نەتەوەیی، بەیروت 1993.

ئاژەڵانیشدا ئەبینرێ. بەڵکو ڕووداوەکان لە جیهانی مرۆییدا لەڕووی ئابڕوچوون و خراپیەکانی ، بێ مێشکی و شێتێکەی لە جیهانێکی سوریالی ئەچێت. سەیر نیە چونکە چەمکەکانی شوناسنامەی وون و شەبەنگەکانی زاکیرەی پڕ ئەوەیە کە لەسەر زەمینەی واقیع توندو تیژی و وێرانکاری و تیرۆریستی لە هەموو جێگایەکی ئەم جیهانە پەرەپێئەدات.

ئایا ئەمە ئەوە ئەگەیەنێ کە جیهان بە دەردە شێریەکەی ئەمێنێتەوە؟ ئایا توندوتیژی دەردێکە یاخود لە بناغەدا خوویەکە سروشتی کۆمەڵگا ئەیسەپێنێ بەسەر مرۆڤیدا ؟ ئایا ئەوەی تێی ئەکەوێت خوویەکە گەلە پێشکەوتووەکان لە گەلە سەرەتایەکانیان فێری بوون ؟ واتە لە شوێنی خۆ خولانەوە بە بێ پێشکەوتن؟ بەمجۆرە مرۆڤایەتی پێشناکەوێت بەڵکو لە رووی دانانی سنورێک بۆ توندوتیژی بەرەو دواوە ئەگەڕێتەوە. ئایا ئەمەش ئەوە ئەگەیەنێت کە پێشکەوتن لەسەر ئاستی وتووێژو هاوکاری مەحاڵە؟ ئایا بە پێی وتنەکەی هینتنگتۆن هەروا ئەمێنینەوە بۆ((ترساندنی)) یەکتری یاخود ئاسۆیەکی دیکە لە سەرەتای سەدەی هاتوودا دەرئەکەوێت و بوار بە مرۆڤ ئەدات کە کۆنترۆڵی خۆی بکات و گرفتەکانی خۆی چارەسەر بکات؟

سیاسەتی راستی

بێ گومانی بەجیهانیبوون ئاسۆیەکی نوێ بەرامبەر بە پەیوەندی مرۆڤ ئەکاتەوە، رەنگە ئەمەش وای لە فۆکۆیاما کردبێ باس لە کۆتایی مێژوو سەرکەوتنی نموونەی لیبرالی بکات. لە راستیشدا تەکنیکەکانی پەیوەندی هەندێ ئیمکانیات فەراهەم ئەکەن بۆ ئازادبوونی مرۆڤ لە دەست یەخسیری مێژوو پەرستنی شێوەو خەڵوەتەکانی شوناسنامەو سەربازگەکانی بیروباوەر. بێگومان ئەم کارەش تەنیا هێزووتوانایە و پابەندە بە تێگەیشتنەکانمان بۆ شوناسنامەو مرۆڤایەتی و یەکێتی، بە تایبەتیش بۆ راستی. بەو مانایەی ئەمەش پابەندە بە رزگاربوونمان لە وەهمەکانی حەقیقەتی لە پێشینەو و شوناسنامەی سافو بێگەردو مرۆڤایەتی لێسەنراوو یەکێتی بە ئاسانکراو.

هەن وا مامەڵە لەگەڵ شوناسنامە ئەکەن کە شتێکە تەواو سافوبێگەردە و خاڵیە لە ناهاوسەنگی و دژایەتی هەروەک روانینی ئەهلی لەیەکچواندن و هاوشێوەیی بۆ شوناسنامە. ئەو کەسانە ئەیانەوێ ئەویتر نموونەیەک بێت لە من، لەبەر ئەوە ئەوان لە مومارەسەکردنی دورخستنەوەو داپڵۆسین و تیرۆر زیاتر هیچی تر نازانن. وا باشترە بڵێین شوناسنامە لەیەکچوونی مرۆڤ لەگەڵ وێنەکەی خۆی نیە بە رادەی ئەوەی دەرئەنجامی ئەو پەیوەندیە کراوەو بەردارو چالاکەیە کە لەگەڵ ئەویتردا هەیەتی.

هەن وا مامەڵە لەگەڵ مرۆڤایەتی ئەکەن وەک ئەوەی ناوەڕۆکێکی وونەو یان خورەوشتێکی رەسەنەو تێک ئەدرێ و ئەشێوێنرێ، هەروەک روانینەکانی مارکس و گارودی و پیاوانی ئاینی و ئەهلی خۆزگەو وروانینیان بۆ مرۆڤ. ئەم جۆرە تێگەیشتنە رێگە لە زوڵمکردن و خراپەکاری و ئابڕوچوون

ناگرێت. پێش هەموو شتێک وا باشە دان بە مرۆڤایەتیەکەمان بێنین ئەوەی کە لەسەر زەویدا مومارەسە ئەکرێ، تاکو کارە بەربەریەکانمان لەپڕ تووشی سەرسوڕمانمان نەکات، بەوەی واز لە وەهمی گەران بەدووی کرۆکی مرۆڤایەتی زەوتکراومان بێنین ، بۆ ئەوەی سەرلەنوێ لەسەر خودی خۆمان کار بکەین و دووبارە سەرلەنوێ مرۆڤایتیمان داهێنینەوە، دیارە ئەمەش لە رێگای راهاتن بە ئەخلاقی راستی .[22] و دروستکردنی رووداوەکان ئەبێت . مرۆڤایەتیمان ئەوە نیە کە ونمانکردووە ، بەڵکومرۆڤایەتیمان بریتیە لە توانای گۆڕینی خودی خۆمان و بەردەوامیش تێپەڕاندنی هەلومەرجەکانە.

حەقیقەتیش ئەسڵی مەسەلەکەیە. هەیە وا مامەڵە لەگەڵ حەقیقەتدا ئەکات وەکو فیکرەیەکی موتڵەق و نموونەیەکی کامڵ و ئەسڵێکی جێگیرو کرۆکێکی پەنهان یاخود سەردەمێکی زێڕین.. ئەم جۆرە چەمکە لە واقیعدا لە کەمبود و جیاوازی و.ناتەواوی و پاشکەوتووی و پێشێلکردن و دەستدرێژی زیاتر هیچی تری بەرهەم نەهێناوە، هەروەک چۆن خاوەن حەقیقەتەکان لەگەڵ حەقیقەت یا وەهمەکانیان مامەڵە ئەکەن. لەبەر ئەوەی حەقیقەت لەیەکچواندنی روانینەکانمان بۆ واقیع نیە ، یاخود جێبەجێکردنی نموونەکانمان لەسەر حەقیقەت نیە . بەڵکو لە راستیدا حەقیقەت بریتیە لەو شتەی بەسەرماندا دێت یاخود ئەو پەیوەندیانەی لەگەڵ شتەکاندا بەرهەمی ئەهێنین ، یا ئەوەی لەگەڵ جیهانەکاندا پێکی ئەهێنین. پێ ئەچێت پێویستمان بە سیاسەتێکی نوێ بێت بۆ حەقیقەت کە لە رێگای ئەو سیاسەتەوە بتوانین واز لە چەمکەکانی وەکو جێگیری و بەرامبەری ورێککەوتن و تەواوی و بێگەردی و یەقین و لێواولێو بێنین، ئەویش بە کردنەوەی چەمکەکە بە رووی فرەیی و جیاوازی یاخود بە رووی وتووێژو و گفتوگۆ یا بەرووی وەرگرتن و خواستن یا بەرووی سنوورو کەنارەکان...

گۆڕان لە چەمکەکانی وەک حەقیقەت وشوناسنامەو مرۆڤایەتی ئەبێتە هۆی گۆڕینی روانین بۆ پەیوەندیەکانمان لەگەڵ بیری یەکێتی ، چ لەسەر ئاستی تاک یاخود کۆمەڵ . یەکێتیش ئاسانی ناگەیەنێ، لەبەر ئەوەی سروشی ئاسان نیە. بەڵکو ئەوەی کە هەیە بونیادو پێکهاتەو سیستەمەکانە. هەروەها یەکێتی مانای یەکسانیبوون لەگەڵ نەفسدا ناگەیەنێت، یاخود یەکگرتن لەگەڵ خوددا نیە، هیچ یەکێک لەخۆیەوە نابێت و کەسیش لەگەڵ خودی خۆیدا یەکسان نابێت، بەڵکو مرۆڤ لەرێگای بەشداریکردن و گۆڕینەوە لەگەڵ کەسانی تردا دەوڵەمەند ئەبێ و لەسەری ئەژی. بەڵێ تەنیایی هەیە بەڵام تەنیایی داهێنەرانەو دروستکردنە. هەروەها یەکێتی هەیە بەڵام یەکێتی هۆگری و پێکەوەبەستن و پێکهێنان . ئەوانەی ئەمرۆ پێمان رائەگەیەنن کە شوناسنامەیەکی شارستانی رۆژئاوایی بێگەرد هەیە، مەبەستی قسەکانی ئەوان بریتیە لە چاککردنی مرۆڤ بە پێ ی یەک نموونەیی و

-[22]دەربارەی رووداوو حەقیقەت و ئەخلاقیەتی حەقیقەت . وا باشە بۆ ئەو هەوڵە گرنگە بگەڕێیتەوە کە لە لایەن فەیلەسوفی فەرەنسی ئالان بادیو کردویەتی لە پەرتووکەکەی : خولْقەتەکان. بڵاوکراوەکانی هاتییە، پاریس، 1995، بەشی چوارەم.

ملکەچککردنی گەلان بۆ یەک کولتوری یەکنەتەوەیی کە ئەو دیاری ئەکات، هەروەک مامەڵەکردنی هینتگتون لەگەڵ شوناسنامە رۆژئاوایەکەی. لەبەرامبەریشدا ئەوانەشی شوناسنامەیەکی ئیسلامیان ئەوێت کە لە رووی رەسەنایەتی و سەرچاوەوە رەسەن بێت ،ئامانجی ئیرادەکەشیان ئەوەیە کە مومارەسەی ریزکردنی بیروبڕواو داخراوی شارستانی و تیرۆریزمی فیکری بکەن ، هەروەک چۆن ئسولیە ئیسلامیەکان مامەڵە لەگەڵ شوناسنامەی ئیسلامی ئەکەن. ئەم دوو هەڵوێستە هەردووکیان لە سەر ئەوە پابەندن کە یەکتری لە تاریکیەکانی بیردا وونکەن، کەچی لە واقیعی بینراودا ،پەیوەندی و تێکەڵبوونی مرۆڤ لە زیادبوونە ،پاش ئەوەی بەرژەوەندی و چارەنووسەکان پێکەوەبەستراون بە هۆی تەکنیکەکانی پەیوەندی جیهانی لەلایەک و پەیدابوونی ترسناکیی بە هۆی پیسبوونی ژینگەوە لە لایەکی دیکەوە .

بۆیە لێرەوە قسەکردن لەسەر بەرپابوونی ((کۆمەڵگای جیهانی)) چیتر وەهم نیە. لە راستیدا و بە کرداریش ئێمە بەرامبەر بە جیهانێکی زۆر گەورەین و پێویستە لەسەرمان کار لەسەر بەدەستەوەدانە کولتوری و مرۆییەکەی بکەین، لە پێناو گۆڕینی بۆ ژینگەیەکی فیکری بۆ پێکەوە ژیانی نێوان هەموو جۆرە جیاوەزەکان، یاخود بیکەین بە نێوەندێکی شارستانی بۆ مومارەسەکردنی هونەری پەیوەندی لە نێوان شوناسنامەو خودەکان. کەواتە داواکە زاڵبوون نیە بەسەر هەموو جیاوازیەکان لە پێناوی خزمەتکردنی تاک کولتووری، هەروەها لە بەرامبەریشدا داواکاریەکە ئەوە نیە کە جیاوازیەکان بۆ خزمەتی دوورەپەرێزی کولتووری بوروژێنین، بەڵکو ئەوەی داواکراوە ئەوەیە کە زمانێکی تێگەیشتنانە بخولقێنین یاخود رشتەیەکی عەقڵانی داهێنین کە بوار بە کۆکردنەوەی پارچەپارچەیی جیاوازیەکان بدات هەروەها کۆکردنەوەی ئەوانەی لە یەکدابڕاون و پێکهێنانەوەی ئەوانەشی کە پچڕپچڕن.

گومانی تێدا نیە کە بەجیهانیبوون لەم کاتەدا دیواری شوناسنامە داخراوەکان ئەبڕێت، بەجۆرێک سنووری لۆجیکی ماهیەت بەرەو بیری پێدی کراوەئەبەزێنێت. ئەمەش لۆجیکی ماهیەتی کۆکەرەوەی ڕێگرە، واتە ئەو لۆجیکەی بونیادنراوە لەسەر رێگرتن لە چوونە ژورەوەی ئەوەی ئەیەوێ بچێتەدەرەوە یاخود ئەوەی لە دەرەوە ئەیەوێت بێتە ژورەوە، ئەو لۆجیکە لۆجیکێکە بۆ پارێزگاری و داخراوی، بەڕادەی ئەوەش لۆجیکێکە بۆ فەرامۆشکردن و فڕێدان. بەڵام لەگەڵ دیاردەی بەجیهانیبووندا شوراکان ئەبڕێن ، هەروەها بە شێوەیەکی بێ وێنە دەرەوەو ناوەوە ئەئاڵۆسکێن. ئایا ئەکرێ بتوانرێ بەسەر لۆجیکی رووگرتنا زاڵبین کە ئەمانخاتە بەردەم دوو هەڵبژاردنەوە یەکیان لەوی تریان تاڵترە :

سیستەمی فاشیزم یاخود جیاوازی دڕندانە.

کۆمەڵگایی گشتێتی یاخود کۆمەڵگای تایەفەگەری.

رەوە یەکێتی یاخود تیرۆری بیروباوەڕ.

یەکێتی میتافیزیقی یاخود کوشتنی جەستە.

دەسەڵاتی ئیمپریالیزم یاخود دوورەپەرێزی کولتووری.

ئایا مرۆڤ ئەتوانێت بەسەر ئەم لۆجیکە کە لۆجیکی یەک لایەنی بەئاسانکردنە زاڵ بێت بەرەو لۆجیکێکی دیکە بڕوات ، کە لۆجیکی فرەیی و پێکهاتەیە، فرە کولتوریو شوناسنامەو فرەیی پڕۆژەو دەسەڵات و فرە هێزیو چالاکیەکان لەخۆئەگرن؟ بە پرسیارێکی راستەوخۆ : ئایا لەگەڵ سەردەمی بەجیهانیبووندا ئەتوانین لە لۆجیکی شوناسنامەی داخراوەوە بەرەو لۆجیکی گۆڕینەوەی بەرهەمدار و پەیوەندی بەردارو پێکهاتە خوڵقێنەرەکان بڕۆین ؟

منی پەیوەندخوازی

ووتەکەم بەمە کۆتایی پێ دێنم: نامەوێ دەربارەی ئایندەی مرۆڤایەتی و یەکێتی جیهان نە ڕەشبین بم نە گەشبین.مرۆڤایەتیمان سەنگی مەحەکە(فانسانیتنا علی محک). بەم وتەیەشم ئەمەوێ گرفتەکە لەئاستی مرۆییەوە بگوێزمەوە بۆ ئاستی ئەنتۆلۆژی. گرفتەکە لە ململانێی نێوان شارستانی و لێکدانی نێوان بەرژەوەندیەکان دەرئەچێت، ئەم گرفتە بە پلەی یەکەم گرفتی مرۆڤە لەگەڵ خودی خۆیدا.

بەم مانایە ململانێیەک لە نێوان بیری لێکدان و بیری پەیوەندیدا هەیە ، یاخود وا باشە بڵێم لە نێوان((منی پەیوەندخوازی)) و((منی ئیمپریالی)). با دان بەوەشدا بنێین کە کەسمان ئەو ئیمپریالیە لەخۆیدا داناکەنێت ئەو ئیمپریالیەی هەوڵی ئەوە ئەدات ئیرادەی خۆی بسەپێنێ و نموونەکەی خۆی بەگشتی بکات، یان ناوو وێنەو دەقەکانی خۆی بڵاوبکاتەوە. بەڵام مرۆڤایەتی چاک و فەرداریی زۆرجاربووەتە هۆی دووبارە بەرهەمهێنانەوەی ئەو واقیعەی کە ویستوێتی بیگۆڕێ بۆ واقیعێکی نوێترو خراپتر .

گومانی تێدا نیە کە بوونی مرۆیی بوونێکی ململانێئامێزە. بەڵام ناشبێ لەم کاتەدا بە زمانی کۆن لە ململانێ بگەین، بەو سیفەتەی شتێکەو رووینەداوە. ئەبێ ئەوە بزانین رووداوی بەجیهانیبوون چ ئیمکانیەتێک بۆ بەڕێوەبردنی جیهان ئەخاتەبەردەست تا بکرێ لە رێگای ئەو ئیمکاناتانەوە رێگربین لەبەردەم ئەو ململانێیانەی کە بە شێوەیەکی خوێناوی رووئەدەن، ئەویش بە رەوانەکردنی یاخود گۆڕینی بۆ شێوەیەک لە ململانێی بەرهەمهێنەرو پێشبڕکێیەکی بەردار. گەر ئەم کارەش نەکەین وەک ئەوە وایە پەردە بەسەر عەقڵی خۆدا دابدەینەوە. پێش هەموو شتێک گرنگ ئەوەیە خەبات بکەین دژ بە لۆجیکی ساختەو ترس ، دژ بە بەئاسانکردن و یەکلایەنی و داخراوی.

پەیوەندی لەسەر ئاستی گەردوونی داوامان لێ ئەکات بە شێوەیەکی گەردونیش بیربکەینەوەو کار بکەین، بێگومان ئەمەش لە پێناوی بونیادنانی کۆمەڵگایەکی جیهانی و رابەریکردنی بەرژەوەندی هاوبەش، بۆ ئەوەی هەر کەسەو بەشی خۆی هەبێت ، بە پێی ئەو شتانە خۆی دروستی ئەکات و ئەو راستیانەشی بەرهەمی ئەهێنێ. ئەمەش ئەو گرەوەیە. ئایا مرۆڤ ئەتوانێت بگاتە ئەو رادەیەی کە

گرفتەکانی بە شێوەیەک چارەسەربکات کە رێگر بێت لەبەردەم توندوتیژی و ئەو ترسناکیانەش کەمبکاتەوە کە هەڕەشە لە چارەنووسی ئەکەن؟ ئایا مرۆڤ بە عەقڵ بیر ئەکاتەوە یاخود ئێمە بەرەو وێرانکردنی خۆمان ئەڕۆین و زەوی و بیناسازیمان وێران ئەکەین؟ ئەو ((مرۆڤی جیهانی))[23] یەی کە ئێستا باسی ئەکەین لە بەرامبەر ئەزموونێکی قورس و سەرسەختیەکی مەزندایە، گەر وانەبێ ئەوا قسەکردن لەسەر ویژدان و عەقڵ وەهمێکی گەورەو سەرلێ تێکچونێکی ئاشکرا دەبوو.

-[23] دەربارەی مرۆڤی جیهانی ، بۆ پەرتووکەکەی فیلیپ ئەنجلار بگەڕێوە، ((مرۆڤی جیهانی))، ئایا مرۆڤ وریائەبنەوە بۆ مانەوە؟ (هل البشر سیقوون علی البقا)؟ بلاوکراوەکانی ئارلیا، پاریس 1996.

بەجیهانیبوون و ئایندەی کولتوور یاخود فیکرو هۆکارەکان*

لەبەر ئەوەی باسەکە دەربارەی ئایندەی کولتووره کەواتە با سەرەتای قسەکردن دەربارەی ئایندە بێت . ئایندە ئەوە نیە هەولْ ئەدەین پێشبینی بکەین ، بەڵکو ئەوەیە ئێمەو جیهان دروستی ئەکەین. ئایندە توانای گۆڕینی واقیعە ئەویش بە بەکاربردنی بیرمان وگۆڕینی بۆ شێوەک بتوانین واقیعی پێ بگۆڕین، یا بە مەبەستی راستکردنەوەی مەبەستەکانمان و دووبارە دارشتنەوەی پرۆژەو رۆڵەکانمان. بەڵام ئەوانەی بە شتی ئامادەو لە پێشینەو نموونەیەکانەوە دێنەپێشێ ئەو کەسانە لەسەر زەمینەی واقیعدا زۆرجار ئەوەی بەدەستی دێنن بریتیە لە کەمبوودی و دواکەوتوویی و پێشێلکردن و تاوان و دورخستنەوەو تیرۆر، پرۆژەکانی ئایندەوسیناریۆکانی پێشکەوتووخوازی لە زۆر شوێنی ئەم جیهانە شایەدی لەسەر ئەم راستیە ئەدەن.

بەم مانایە ئایندەمان بریتیە لەوەی بەو راستیانە خۆمان پەروەردە بکەین کە بەرهەمیان ئەهێنین، هەروەها مومارەسەی دەستپێشخەریمان بەسەر خودی خۆمانەوە بکەین ئەویش بە رەهابوونمان لە فیکرە لەپێشینەکان . ئەمەش گرەومانە بۆ دووبارە دۆوستکردنەوەی واقیعی خۆمان ئەویش بە پێکهێنانەوەی شوناسنامەو ئەو جیاوازیانەی کە تێیداین بێگومان ئەمەش بە ووتن و کردەوەو فیکرو مومارەسە نەبێت ناکرێت. جیهانی مرۆڤ بیرێکی ئامادە نیە ئەبێ بەرجەستە بکرێت، یان نموونەیەکی رەسەن نیە ئەبێ پەیرەو بکرێت، یان جەوهەرێکی پەنهان نیە کە ئەبێ لە شێواندن و وێرانبوون بیپارێزین، بەرادەی ئەوەی گۆڕەپانێکی ئازادو پڕ لە توانای رەهایە، هەمیشە بەڕووی نەزانراوو چاوەڕواننەکراودا کراوەتەوە بە شێوەیەک بوار بە رستنەوەی کۆمەڵێ پەیوەندی نوێ لەگەڵ واقیعدا ئەدات بە جۆرێک لەگەڵیا سیستەمەکانی ماناو سیستەمەکانی پەیوەندی و سیستەمی مەعریفەو یاساکانی مومارەسەو جوگرافیای عەقڵ و نەخشەی هێز ئەگۆڕێت.

کولتووری زیندوو

گەر ئایندە بەمجۆرە بێت ، ئەوا ئایندەی کولتوور ، کە بریتیە لە پیشەسازی ژیان وپێکهێنانی جیهان، لە هێزی هەمیشەییدایە بۆ نوێبوونەوەو خولْقاندن، چ بە دەوڵەمەندکردنی جیهانی سیمبول و مانا کان بێت ، یان بە نوێکردنەوەی سیستەمی زانین و سیستەمەکانی بیروبڕوا، یان بە فراوانکردنەوەی فەزای عەقڵ و گۆڕەپانی تێگەیشتن، نوێکردنەوەی کەرەستەکانی بیرکردنەوە

*ئەم وتارە وەکو بەشداریکردنێک لە کۆڕێک دەربارەی ((ئایندەی کولتوری عەرەبی)) خوێندراوەتەوە ، ئەم کۆڕە لە قاهیرە لە لایەن ئەنجوومەنی باڵا بۆ کولتوور لە ئایاری 1997 رێکخرا.

شێوازەکانی دەربڕین ، یان بە گۆڕینی پەیژەکانی بەها(سلّم القیم) وگونجانەکانی پێوانە... کولتوری زیندوو شێوەیەکە لە: توانای هەمیشەیی بۆ نوێبوونەوەو گەشەکردن.

ئەو نموونە دیارانەی هەر سێ کولتوورەکە پێشکەشمان ئەکەن ئەو سێ کولتوورەی کە هەرسێکیان ژیان بە مۆرکی ئەوانەوە کۆتایی پێ هات و تا رادەیەکی زۆریش بەشداریان لە پیشەسازی ژیان و پێکهێنانی جیهان کرد ئەو جیهانەی بەم شێوەی ئێستا کە هەیە ، مەبەستیشم لەو سێ کولتوورە کولتووری یۆنانی دێرین و ، کولتووری عەرەبی ئیسلامی ، کولتووری رۆژئاوای هاوچەرخە . هەن هەر یەک لەم کولتووره داهێنەرانە پێناسە ئەکەن لە رێگای یەک پرنسیب و یەک نموونەیی و یەک بڕواییەوە ، بۆ نموونە ئەڵێن کولتووری یۆنانی کولتووری عەقڵەو کولتووری ئیسلامی کولتووری دەق وپەیامو کولتووری رۆژئاوا کولتووری ماتەریال و تەکنیکە.. بێگومان ئەم جۆرە پێناسەکردنە تەنیا بریتیە لە ئاسانکردنەوەو گرنگێتی کولتووری ئاوێتەبو هەروەها کەمکردنەوەی بەردەوامی شارستانی ئاڵۆز. ئەمەو کولتوری یۆنانی بە روویەک لە رووەکانیەوە ، بریتیە لە فرەیی و هەمەچەشنی و بەیەکدادانی نێوان تەوژمە فیکری و بەرهەمە مەعریفی و قوتابخانە فەلسەفیەکان. هەروەها وەزعی کولتووری عەرەبیش لە سەردەمی گەشەکردن و بڵاوبونەوەشدا هەر بەو جۆرە بووە: کولتووری عەرەبی بریتی بووە لە فرەیی و هەمەچەشنی و ناکۆکی و جیاوازی لە بەشەکانی زانست و زانین ، راڤەکردن و شیکردنەوەو، ووتارو هەوڵدانەکان، تیپ و مەزهەبەکان.

کولتووری رۆژئاوای هاوچەرخ نموونەیەکی پڕشنگدارمان پێشکەش ئەکات لە بارەی ئەو کولتوورەی کە مومارەسەی زیندویەتی و دەستەباڵایی خۆی کردوە، ئەو پێشکەشکردنەش لە رێگاکانی توانا مەزنەکانی لەمەڕ خۆگۆڕین و کاژداماڵینی بەردەوام بە ئەنجام ئەگات. یەکەمین نیشانەی ئاشکرای ئەم کولتووره بریتیە لە پەیوەندی رەخنەگرانە لەگەڵ خودی خۆیدا ، ئەمەش توانای ئەوەی پێ بەخشیووە بەردەوام بتوانێت نموونەو شێوەو، چوارچێوەو قاڵبەکان ، رێگاو پەیڕەوگەل ، شێوازو و جۆرو، سیستەم و وابەستەیی و، یاساو دەستوورو ،بەش و پێوانە نوێکان، و داهێنان و رەسەنی و بەپیتێتی بە شێوازێکی نوێ وەبەرهەم بێنێت.....

ئایندەی کولتووری هاوچەرخی عەرەبیش جیاواز نابێت ، مەبەستم ئەوەیە ئایندەکەی کولتووری عەرەبی لەوەدایە کە ئەبێت مومارەسەی ئەو زیندوویەتیە مەزنەی خۆی بکات، ئەویش بە لەخۆنەچوون و لە بوارێک لە بوارەکان یاخود لە ئاستێک لە ئاستەکان ئەبێت دەستپێشخەری هەبێت. کەواتە ئایندەکەی ئەم کولتووره بریتیە لە تواناکانی داهێنان و بەرهەمهێنان و دروستکردن و خوڵقاندن، بە داهێنانی پرسیارو گرفتو بەهاو بیرو جۆرو شێوازەکان و بەش و ئاسۆی نوێ و رەسەن و گرنگ و تێپەر ... ئەمەش بە بێ شکاندنی نموونە بنەچەکان و بێ ئازادبوون لە فیکرە لەپێشینەکان و دەرچوون لە قۆزاخەی شوناسنامەو سەربازگاکانی بیروباوەر نایەتەدی ، لە پێناو ناونانی ئەو شتانەی کە ناکرێ ناوی لێ بنرێت ، یاخود بیرکردنەوە لەو شتەی کە تێگەیشتنی گرانە، یاخود تەعبیرکردن لەوەی کە تەعبیری لێ نەکراوە، کردنی ئەوەشی کە نەتوانراوە بکرێت.

هەرچیەک بکەین ناتوانین وەکو شوناسنامەیەکی کولتوری و مەیانێکی شارستانی بەهێزبین و راوەستین و کاربکەین و ئامادەبین ، گەر بە شێوەیەکی داهێنەرانەو چالاک لەسەر ئاستی جیهاندا بەشداری لە پێکهێنانی رووداوە فیکری و کولتووریەکان نەکەین، ، ئەم کارە ئەبێتە هۆی وروژاندنی گرفتە ئەنتۆلۆژیەکان، یان بەرهەمهێنانی بیرێک کە دیوارەکانی زمان و بڕوا ببڕێت ، یاخود خستنە رووی رێگایەکی دەوڵەمەند لە نزیککردنەوەی رووداوو دیاردەکان، یان داهێنانی زمانێکی تێگەیشتووانەی نوێ بۆ خوێندنەوەی جیهان ، یاخود ئاوێتەکردنی شێوەیەکی پێ وێنە کە ئاسۆیەکی نوێ بەرامبەر بە پەیوەندی و گۆڕینەوەی نێوان مرۆڤ ئەکاتەوە.

بەم مانایە هەر داهێنانێکی رۆشنبیری عەرەبی دەوڵەمەندکردنە بۆ رۆشنبیری گشتی، هەر داهێنانێکی گرنگی فیکری عەرەبی، ئەوا دەوڵەمەندکردنێک ئەبێت بۆ فیکری مرۆڤایەتی واتە خەڵکی هەموو بەلایانەوە مەبەستە . تەنیا خولقاندن و بەرهەمهێنان لە بوارێک لە بوارەکاندا ، بوارمان پێ ئەدات بە شێوەیەکی جیهانی مومارەسەی تایبەتمەندێتی رۆشنبیریمان بکەین، بە رادەی ئەوەش بوارمان پێ ئەدات لەگەڵ واقیعی ئێستاماندا بە شێوەیەکی ئایندەیی مومارەسە بکەین.

<u>گۆڕانی دیمەنی جیهانی</u>

لەم روانینەوە بۆ پەیوەندی لەگەڵ ئایندەدا، لەسەرمانە واقیعی کولتووری عەرەبی و گرفتەکانی بخوێنینەوەو لەبەر رۆشنایی ئەو شتە تازانەی کە دێنە کایەوەو ئەگۆڕێن، تاکو نوقمی وەهم نەبین و نەکەوینە نێو نائومێدی و رەنجەڕۆییەوە.ئەمەش کارێکە ئەکرێ و هیوای تێدایە: ئەوەی رووئەدات بیخوێنینەوە تاوەکو رووداوەکان رامان نەماڵن و واقیعیش نەمانخاتە پەراوێزەوە.

گومانی تێدا نیە ئەوەی ئەمڕۆ روو ئەدات ئەوەیە ئێمە بەڕاستی لە ((جیهانێکی گۆڕاو))دا ئەژین. گۆڕانەکەش گەورەو مەزنە تا ئەو ڕادەی کە مرۆڤایەتی لەگەڵیا ئەچێتە نێو سەردەمێکی نوێوە کە لەگەڵیا هەموو شتە سەرەتاییەکان ئەگۆڕێن و هەروەها نەخشەی پەیوەندیەکان لەگەڵ هەموو شتێ ئەگۆڕێت : لەگەڵ کات و شوێن ، واقیع و حەقیقەت ، کولتوورو پیشەسازی ژیان. بە کورتی: ئەوەی چەند ساڵێکە قسەی لەسەر ئەکرێت، ئەو بەجیهانیبوونەیە کە هەیە، بۆ ئەوەی خەڵکی لەبارەیەوە ناڕێکبن و پێشبینی ئەنجام و کاریگەریەکانی بکەن.

ئەم گۆڕانە خێرایانە بە تایبەت مەرجەکانی بوون ئەگۆڕن ، بەو رادەیەش بونیادی درککردن و چوارچێوەی کات و شوێن ئەگۆڕن ، هەر بە هەمان رادەش بونیادی بەرهەمهێنان و شێوەکانی

ڕێکخستنی کۆمەڵگا و پەیوەندیەکانی هێزو کۆنترۆڵ ئەگۆڕێ ، واتە هەموو پەیوەندیەکانی مرۆڤ لەگەڵ خودی خۆی و فیکری خۆی و جیهان و شتەکان ئەگۆڕێت.

ئێمە لەسەر شانۆی مێژووی جیهانیدا بەرامبەر بە دیاردەیەکی گەردونی نوێین. لەبەر ئەوەی لەگەڵ کۆمپیوتەرو تۆڕە ئەلیکترۆنیەکان، جیهانێکی نوێ هەیە خەریکە پێدەگات ، چ لە رووی فەزاو بوارەکانی ، یاخود لە رووی بونیادو سیستەمەکانی، یاخود لەرووی میکانیزمەکانی کارکردن و سیستەمی پەیوەندیەکانی. جیهان پێشتر بە ئابووری پیشەسازی و ئامێری سەنگین و شێوازەکانی گواستنەوەی میکانیکی وەک ئۆتۆمۆبیل و کەشتی و ڤڕۆکە پێک ئەهات . هەروەها جیهان پێشتر لە ڕێگای بیرو بڕوای نووسراوی نێو کتێبەکانی وەک ماتەریالیزم و ئایدیالیزم و سوسیالیزم و ناسیۆنالیست و مارکسیزم یەکی ئەگرت و پارچەپارچە ئەبوو. بەڵام ئەمڕۆ جیهان لە ڕێگای مانگە دەستکردەکان و ڕێگاکانی راگەیاندن و سامانە سیمبولی و تێکستە ژمارەییە چڕوپڕە بێ شووماركان) دروست ئەکرێ و یەک ئەگرێت، ئەو تێکست و سیمبولانەی بە خێرایی رووناکی لە هەر خاڵێکەوە بۆ خاڵێکی تر بە دەوری زەویدا ئەسوڕێنەوە. لێرەوە ئەکتەرو یاریزانەکان لەسەر شانۆدا گۆڕان. ئەمڕۆ کەسانی وەکو بیل گیتس و پیاوانی ئابووری ناسک و سەرمایەدارانی راگەیاندن هەروەها ئەوانەی کە شاشەکان داگیرئەکەن وەک هونەرمەند و سیاسەتمەداران جیهان دروست ئەکەن، ئەوان زیاتر لە رۆشنبیرانی وەکو شومسکی و جان زیگلەرو روجیە گارودی و تەنانەت فۆکۆیاماش جیهان دروست ئەکەن. دیارە لای ئێمەش لە وڵاتە عەرەبیەکانیش هەروایە. ئەستێرەکانی دنیای سینەماو یاریکەرەکانی تۆپی پێ و سەرمایەدارە نوێیەکان ئەوانەی خەریکی بەرهەمهێنانی بەرنامەی ئەلیکترۆنین ، زیاتر کار لە بەسەرهات و ڕێڕەوی رووداوەکان ئەکەن لەچاو نووسەرو رۆشنبیرو داواچیانی رزگاریخوازی بە خۆیان و ووتەو پرۆژە ئایدیۆلۆژیە خەباتگێڕیەکانیانەوە کە ئەنجامی ئەدەن.

ئەم گۆڕانە لە دیمەنی جیهانیدا بە تەواوی ئەبێتە هۆی گۆڕان لە خودی کولتوور. ئێستاش کولتوور چیتر ئەوە نیە کە هەبووە چ لە رووی چوارچێوەو ناوەڕۆکەوە، یاخود لە رووی نێوەندو ڕێڕەوەکانیەوە لە رووی میکانیزمەکانی پێکهاتن و هێزە بەرهەمهێنەرەکانیەوە. یان بە وتەیەکی تر : ئەمڕۆ ئەو کولتورانەی کە زۆر چالاکن چیتر کولتووری کتێب و رۆژنامەو بیرو بڕوا نین، بە رادەی ئەوەی کە کولتووری کۆمپیوتەرو زانین و وێنەو زانیارە بانکیەکانن. لەبەر ئەوەی بونیادی مەعریفیە یە ئەکەوێتە ژێر گۆڕین و گۆڕانکاری، بەڕادەی ئەوەش پێویستیەکانی و میکانیزمی بەرهەمهێنانەکانی ئەگۆڕێت. سەیر نیە، هەر گۆڕانێک لە کەرەستەکانی مەعریفە پەیوەندیەکانمان لەگەڵ خودی مەعریفەدا ئەگۆڕن. ڕەنگە ئەمەش بێت ئەمڕۆ بووەتە سەرچاوەی ترس و جیاوازی. ئەمەش سیفەتی رووداوی گەورەیە: هەمیشە رووداوی گەورە جێگای پرسیارەو بوارێکە بۆ جیاوازی. کەواتە پرسیاری چی ئەکەن و لە چی ئەترسن ؟

ئایا راستە ترسێک هەیە لە لایەن بەجیهانیبوون و تەلەفزیۆن و بەزانستبوونەوە (ڕلاعلمّە) هەڕەشە لە کولتوورو شوناسنامەو زاکیرە ئەکات؟ ئایا راستە نێوەندەکانی راگەیاندن ئەبنە هۆی وێرانکردنی ماناو لابردنی بەهاو داماڵینی بیر لە هێزو چالاکیەکاندا؟

ئەمە ئەو ترسەیە کە لە هەر شوێنێکی ئەم جیهانەو بە تایبەتیش لە جیهانی عەرەبیدا پاسەوانانی شوناسنامەو بیروباوەڕەکان و پارێزەرانی کەلەپوورو زاکیرە لێی ئەترسن، ئێمە هەمیشە وا راهاتووین بە زمانی شۆک و رووخانەوە بەرامبەر بە رووداوە چاوەڕوان نەکراواو پێشبینینەکراواتەی کە رووئەدەن بدوێین. بەرامبەر بە بەجیهانیبوون و نێوەندەکانی راگەیاندنیش هەر هەمان هەڵوێستمان هەیە. بە هۆیەوە لە ونبوون و لەناوچوونو نەمانی کەلتوورو کەلەپوور و ئایندەمان ئەترسین.

ئەوەی پەیوەندی بە منەوە هەیە نامەوێ هەڵوێستی رێنیسانسەکان ئەوانەی تا ئێستا کۆنترۆڵی هەموو رۆشنبیرە عەرەبەکان ئەکەن دووبارەبکەمەوە. واتە نامەوێ خۆم لەرووداوەکان گێل بکەم و لە پێناوی بەرگریکردن لە شوناسنامەکەم ئینکاری ئەوە بکەم کە رووئەدات،بەڵکو لەسەرم پێویستە دان بەڕاستیەکاندا بنێم بۆ ئەوەی بتوانم حەقیقەتی خۆم دروست بکەم. بۆیە نامەوێ ئەو پرسیارە نەزۆکانە دووبارە بکەمەوە وەک پرسیارەکان دەربارەی بەکارهاتنی بەجیهانیبوون و گرنگیەکانی ، هەروەها ئەو پرسیارەکانی دەربارەی بەکارهاتنی مۆدێرنیزم و عیلمانیەت و دیموکراتیەتەوە، بەڵکو ئەو پرسیارانە لە ئەهلی پارێزگەران ئەکەم کە دەربارەی حەقیقەتن. بۆیە لە رۆشنبیران ئەپرسم و بەو رادەیەش لە خۆم ئەپرسم ئایا : ئەو رۆشنبیریە لەم چەند دە ساڵەی دوایەدا بڵاوبوو بەرهەمەکەی چیبوو ئەو رۆشنبیریەی کە راکردن بوو بە درێژایی ساڵانی خەبات بەدووی پرۆژەکانی راپەراندن و رۆشنگەری و رزگاری و گۆڕان ؟

بێ ئەوەی لە وەڵامدانەوە سڵ بکەمەوە بۆ وەڵامی ئەم پرسیارە ئەڵێم : بەری ئەو رۆشتبیریە بریتیی بوو لە دووبارە بەرهەمهێنانەوەی ئەو واقیعەی کە مەبەستە بگۆڕدرێ بە شێوەیەکی مۆدێرن بەڵام بە شێوەیەکی خراپتر، واتە زیادبوونی ڕەوانەوەو سەرکوتکردن و ئاژاوەو نابینایی. گەر زیادەووتن نەبێت ئەڵێم دەرئەنجامی پرۆژە ئایدیۆلۆژیە هەمەچەشن و بەدواییەکاهاتووەکان ئەوەبوو ، کە جیهانی عەرەبی بە پێچەوانەی ئەوەی کە رۆشنبیران ئەیانویست گۆڕا. ئەوانەی خۆیان بە هەڵبژێردەری روناککەرەو پێشڕەوی پێشکەوتنخواز دانابوو ، ئەوان بە فیکرەکانیشیانەوە کەوتنە پاشەڵی کۆمەڵگاوە، بەرادەی ئەوەش نەزانی خۆیان بۆدەرکەوت بە هۆی رووداو و میکانیزمەکانی گۆڕان. ئەمە ئەوە ناگەیەنێ رۆشنبیرانی خاوەن پرۆژە خەباتگێڕیەکان ، لە واقیعدا هیچیان نەکردووە . بە پێچەوانەوە واقیع دەرئەنجامی وەهم و ورێنەکانی ئەوان بوو لە بارەی ئازادی و دادپەروەری و سۆسیالیزم و یەکگرتنەوە. لەبەر ئەمەش ئەوەی لەسەر زەمینەی مومارەسەدا روویدا بۆ ئەوان چاوەڕوان نەکراوبوو، ئەمەش ئەوە ئەگەیەنێ کە ئێمە مانای وتن و کردەوەکانمان نەدەزانی چیە.

بۆیە ئەو پرسیارەی کە لێرەدا خۆی ئەخاتە روو ئەمەیە : پارێزگاری چ کولتورێک ئەکەین و بەرگری لە چ بیرێک ئەکەین ؟

کولتورە باوەکەمان، بە تایبەت لە رووی بیروباوەرو ئایدیۆلۆژیەوە بوارمان پێ نادات ، چ لای ئەهلی سیاسەت یان لە لای رۆشنبیران ، چ سەلەفێکان یان مۆدێرنیزمەکان، بە شێوەیەکی ئاشتیخوازانەو وتووێژانەی بەردار ناکۆکیەکانمان بەرێوەبەرین، بەڵکو زۆرجار دایەلۆگەکانمان بە شمشێر و تۆپ ئەنجام ئەدەین ، نەک تەنیا لەبارەی ئەو بابەتانەی لەبارەیانەوە نارێکین ، بەڵکو لەبارەی ئەو بابەتانەش کە رێکین ، هەروەک چۆن ناسیۆنالیستەکان لە بارەی یەکبوونەوە قسەئەکەن و ئیسلامیەکان لەبارەی ئیسلامەوە . کەچی ئەبینین رەهبەرانی وڵاتە رۆژئاواییەکان سەرەرای جیاوازی رەگەزو زمانیان ، ئەتوانن ململانێکانی خۆیان لەبارەی بەرژەوەندی و پلەوپایەکانەوەو بە شێوەیەکی عەقڵانی چارەسەر بکەن، ئەمەش بواریان بۆ ئەرەخسێنێ تا بگەنە رێگاچارەیەک هەموو لایەک پێی شادبن. ئابروچوونێکی کولتووریە کاتێک هەندێ لە ئێمە باس لە بەرۆژئاوایبوون و بەئەمریکاییبوون و داگیرکردنی رۆشنبیری ئەکات، کەچی ئەبینین رۆشنبیریمان هیچ بوارێکمان بۆ نارەخسێنێ تەنیا لە ممارەسەکردنی جیاوازی درندانەو نەفیکردنی یەکتری نەبێت. رەنگە رۆژئاوا بیەوێ ئێمە وا بە پارێزگاریکراوی بمێنینەوە، چونکە گەر هاتوو ئێمە وەک ئەو بیرمان کردەوە، یاخود هیچ نەبێت بتوانین رێگاکانی بیرکردنەوەمان بگۆرین، ئەوا هاوسەنگی هێز لە نێوانماندا ئەگۆرێت. واباشترە لە رووی رۆشنبیریەوە یاخود بەپیت تر ئەبێ لە رووی فیکریەوە بۆ هەڵوەشاندنەوەی بونیادە کولتوریەکەمان و سیستەمەکانی بیرمان کار بکەین، بۆ ئەوەی رزگارمان بێت لە وەهمە فیکری و کولتووری و رۆشنبیری بەرهەمەرۆشنبیریەکان . ئەم چوار خاڵەش ئەو خالانانەن پێمان باشە بە وردو درشتی باسیان بکەین .

کولتوورو شارستانی

هەر کۆمەڵگایەکی مرۆیی ئاستی کۆمەڵگا و جۆری کۆمەڵگاکەی چۆن بێت ، خاوەنی کولتوورێکە. لەبەر ئەوەی کولتوور سیستەمێکی سیمبولی خاوەن بەهاو پێوانەیە بە هۆیانەوە کۆمەڵە مرۆڤێکی دیاریکراو مانایەک بە بوون و ئەزموون و چالاکیەکانی خۆیان ئەبەخشن. بەم مانایە هەر تاکێک کارو پیشەی چی بێت کولتووری خۆی هەیە. بەڵام لەگەڵ گەشەکردنی کۆمەڵگاکان و دابەشکردنی کاردا، کۆمەڵە کەسانێک دامەزران پیشەیان کارکردن بوو لەسەر بەرهەمهێنانی ماناو سیمبول و فیکرەکان ، ئەو کەسانە کرێکارانی بواری فیکرن، هەر لە راهیب و بەختگرە کۆنەکانەوە تا ئەگاتە رۆشنبیرە مۆدێرنەکان ئەوانەی بەو جۆرە هەڵسوکەوت ئەکەن بەو سیفەتەی ئەوان پارێزگاریکەری حەقیقەت وراستی و دادپەروەرن و ، میرا تهەڵگری بیروباوەرو شوناسنامەو نەتەوەن.

لێرەوە ئەتوانین جیاوازی ببینین لە نێوان دووجۆر لە ئاستەکانی کولتوور : کولتوورێک بە مانا فراوانەکەی بەوەی بریتیە لە پیشەسازی ژیان و رێکخستنی بوونی کۆمەڵایەتی، لە رێگای سیستەمەکانی ماناو سەرچاوەکانی دەلالەت و سیستەمەکانی سیمبولیزمی ناهۆشمەندی کە خەیاڵی کۆی نەتەوەیەک لە نەتەوەکان یان هۆزێ لە هۆزەکان دروست ئەکات، و هەموو چالاکیە مرۆیی و بەشەکانی بەرهەمهێنان ئەگرێتەوە. هەروەها ئەو کولتوورەی دیکەش بە مانا ئابلۆقەدراو وپیشەییەکەی ، واتە وەک ئەوەی ئەهلی بەشەکانی رۆشنبیری بەرهەمی دێنن لە نووسەرو زاناو هزرڤان و هونەرمەندان و هەموو ئەوانەی کە لە مەیانەکانی مەعریفەو بوارەکانی کولتووردا کار ئەکەن.

بێگومان لێرەدا بە پێ ی جۆری کولتوری دەسەڵاتدار پەیوەندیەک لە نێوان ئەم دوو ئاستەی کولتووردا هەیە، ئەم پەیوەندیەش پەیوەندیەکی کارلێکردن و شپرزەیە . کولتووره بەستەڵەکەکان هەمیشە بەرگری هەوڵی ئەو رۆشنبیرە داهێنەرانە ئەکەن کە هەوڵی ئەوە ئەدەن شێوازە داخراوەکان ببەزێنن و مانا باوەکانیش پێشێل کەن و لەو سەرچاوە باوانە دەرچن کە لە کۆمەڵگادا هەیە. بەڵام کولتووری زیندوو ژەمی ژیانی خۆی لەوەوە وەرئەگرێت کە بەرووی رووداوەکان بکرێتەوە و واقیع دیاری بکات ، هەروەها بەوەش نوێ ئەبێتەوە کە پرسیارە شڵەژاوەکان بخاتەروو و گرفتە راستەقینەکان بوروژێنێت. هەروەها بە بەرهەمهێنانی رەسەن و داهێنراو ، یان بە کردنەوەی ئەوەی نەکراوەتەوەو لە ئاسۆو مەودادا وێنەی نیە دەوڵەمەند ئەبێت.

رەنگە ئەمەش ئەرکی بکەری کولتووری بێت: مومارەسەی چوستوچالاکی فیکری خۆی بە خوڵقاندنی فیکرو شێوازو جۆرو چارەسەرکردنە نوێیەکان بکات . لەبەرئەوەی کولتوور خوێندنەوەی مرۆڤە بۆ پەیوەندیەکانی لەگەڵ جیهان و پلەوپایەی لە نێو کۆمەڵگادا، هەروەها جۆرێکە لە چارەسەرکردن و شیکردنەوەی کە مرۆڤ خۆی دایئەهێنێت بۆ گرفتە ئەنتۆلۆژیەکانی و، هەروەها بۆ ئەو رووبەڕوبوونانەی کە واقیع بەسەریاندا ئەسەپێنێ، ئەویش لەگەڵ کات و بە پێی ئادەت و کەش ئەبێ بە شێوەیەک بۆ بوون ، لە ناهۆشمەندیدا رەگ دائەکوتێت و لە نێو قوڵایی زاکیرەدا جێگیر ئەبێت ، ئەبێت بە شوناسنامەیەک مرۆڤ لەگەڵیا ئولفەت ئەگرێ و لەسەری رادێت ، گەر ونیشی بکات ئەوا هەست بە ناتەواوی و بۆشایی و ترس و بەتاڵی ئەکات. بەمجۆرە بەرهەمی سیمبولی لە وێنەو لەیەکچووەکان ، ئەفسانەو سیمبولەکان ، نموونەو وەهمەکان کە ئەوەش لە کۆتایی شیکردنەوەدا بەرهەمێکی مێژووییە، مۆرکێکی میتافیزیکی وەرئەگرێت کە بەسەر رووداوەکاندا سەرئەکەوێ، و ئەشبێت بە سروشتێکی جێگیرو شوناسنامەیەکی بێگەرد(صافیە) کار بۆ پاراستنی لەگۆڕان ئەکات و دژ بە غەریبانیش بەرگری لێ ئەکات.

ئەمەش کارێکە ئەو رۆشنبیرانە ئەنجامی ئەدەن، ئەوانەی بە کاریگەریگەری بەجیهانیبوون و گەشەکردنە تەکنیکەکانی راگەیاندن باس لە ونبوونی شوناسنامەو بێ مانایی و بەڕوکەشبوونی فیکرەکان ئەکەن. ئەوان مەودایەکی غەیبی پیرۆز بەو شتانە ئەبەخشن کە مێژووییە. ئەمەش لە

جیاوازیەکانی کولتوری نوێیە. ئەم کولتورە لەکەسانی داواچی و داواکەرانی مۆدێرنیزمە، بەڵام ئەشیەوێ شوناسنامە لەو ڕووداوەی کە ئێستا ڕووئەدات بپارێزێت. بەڵام ئەوەی گۆڕان ئەسەپێنێت ئەوەیە کە لە بوارەکانی پەیژەی بەهاو سیستەمی ماناو نەخشەی بیرکردنەوەدا ڕوو ئەدات ، بەرادەی ئەوەش دیمەنی جیهان و نەخشەی پەیوەندی لەگەڵ بووونەوەرو شتەکان ئەگۆڕێت.

 بەمجۆرە ڕۆشنبیر خۆی بە بەرپرسیارێک دادەنێت بەسەر کاروباری ڕۆشنبیری و شوناسنامەو زاکیرە دائەمەزرێنێ واتە وەک کەسێک ئەیپارێزێت لە بەجیهانیبوون و تەلەفزیۆن و مۆدێرنی نوێ. بەمجۆرە ئەو پێکەوە لەگەڵ شوناسنامەدا دژ بە مۆدێرنیزم ئەوەستێتەوە، بەو سیفەتە مامەڵە لەگەڵ کولتورا ئەکات بەوەی کە دژ بە شارستانیەتە. ڕۆشنبیریش هەروایە ، بە تایبەت ڕۆشنبیری جۆری مۆدێرن. ئەو مۆدێرنیزمی ئەوێت، بەڵام مانای قسە و وتارەکانی وا نیشان ئەدەن کەسێکی تا بڵێی ئسوڵیە زیاتر لەو ئسوڵیانەی کە خۆی ڕەخنەیان لێ ئەگرێت. ئەو ڕۆشنبیرە گەر ئەیەوێ لەڕێی بەرهەمە فیکری و کولتووریەکانیەوەببێتە کەسێکی چالاک لە دروستکردنی ڕووداوەکان کەواتە واباشە بۆ لادانی تۆزی سەر کەرەستە فیکریەکانی خۆی ، هەروەها کار بکات بۆ نوێکردنەوەی بەرهەمە کلتوریەکانی ئەگەر بیەوێ کاریگەر بێت لە پێشەسازی و دەست بەرکردنی دیمەنەکەدا لە ڕێگای بەرهەم هێنانی فیکری و کلتورییەوە.

کولتوورو بازاڕ

تیمگەلێک هەن ئەمڕۆ باس لە پاشەکشێکردنی ڕۆشنبیری و چالاکی فیکری بەرامبەر بە لۆجیکی بازاڕو داگیرکردنی شمەک ئەکەن. ئەو کەسانە پڕ بە دەنگ هاوار ئەکەن و ئەڵێن: ئەمە کارەساتێکی گەورەیە کتێب و کارە هونەریەکان بکرێن بەشمەک بکرێن وتەنیا بۆ کۆمەڵێ شتومەک بگۆڕێن و بخرێنە ژێر میکانیزمی دروستکردن و خستنەبازاڕەوە. زەندەق چوون لە لۆجیکی بازار و میکانیزمەکان و کاریگەریان بەسەرکولتووڕەوە تەنیا ترسێک نیە هەر بە تەنیا لە وڵاتانی عەرەبیدا هەبن. ئەم ترسە لە لای ڕۆشنبیرەکانی دەرەوەش هەن بە تایبەت لای فەرەنسیەکان ، ئەمڕۆ فەڕەنسێکان بە هۆی بەشمەکبوونی عەقڵ و جەستەو وشەو شتەکانەوە باس لە ((مەرگی کولتوور)) ئەکەن.

ئەمەش فێڵێکە لە فێڵی ڕۆشنبیران . چونکەڕۆشنبیری لە کۆتاییدا پیشەسازی و بەرهەمە. عەرەبەکان لە سەردەمی گەشەکردنی شارستانیاندا بە بەشەکانی مەعریفەو زانستیان ئەووت پیشەسازیەکان، بۆ نموونە ئەوترا : پیشەسازی ئەندازیاری ، پیشەسازی فیقهی ، پیشەسازی فەلسەفە، هەروەها ئەوترا پیشەسازی ڕستن و چەک و بۆنوبەرام. سەیرنیە لەبەر ئەوەی مرۆڤ لە ناو ئەو هەموو پێناسە زۆرو فرەچەشنانەی کە هەیە بەوە پێناسە ئەکرێت کە کەسێکی پیشەسازکارە.. مرۆڤ لەگەڵ ئەوەی شمەک و شتومەک دروست ئەکات فیکرو ووشەش بەرهەمدێنێ، هەروەها پەیکەرو ئاوازیش بەرهەمدێنێ. ئێمە وەک ئەزانین ئەمڕۆ چالاکی فیکری و کاری مەعریفی بە بەکارهێنانی زاراوەکانی

وەک ئەدات و تەکنیک و ئامێر پێنتسە دەکرێت، ئەڵێین : ئەدەواتەکانی بیرکردنەوەو ئامێرەکانی تێگەیشتن و تەکنیکە مەنهەجیەکان.

نامەوێ کاری فیکری و هونەری لەوەدا بچووک بکەمەوە تەنیا بریتیە لە کەرەستەیەک ، بەڵام هەر کارێک کارکردنە لەسەر مەوادو بەدەستەوەدان و بابەتەکان، بەمەبەستی گۆڕینی هەر بەرهەمێک لە رێگای پێکهاتن و شێوە بەخشین. بەم مانایە بەرهەمی رۆشنبیری شمەکێکە بۆ مامەڵەکردن و بازاڕگەرمکردن. بەڵێ هەروەک ئەمرۆ ئەوترێ دراوێکی سیمبولیە یان سەرمایەیەکی سیمبولیە ، بەڵام بۆیە بەرهەم ئەهێنرێ تا بخرێتە بازاڕەوەو بفرۆشرێت. ئەمەش پێویستی بە بازاڕو گۆڕینەوەو سەرفکردنە.

پێشبرکێ لە کەرتی رۆشنبیریدا لە پێناوی دەستگرتن بەسەر بازاڕدا لەوپەڕیدایە. گەر وا نەبێت چۆن راڤەی ئەو شەڕانە ئەکرێت کە لە نێوان ئەدیب و شاعیران و نووسەران و فەیلەسوف و فەقیەکاندا رووئەدات ؟ ساویلکەی و خۆهەڵخەڵەتاندنە گەر بووترێ ئەم جەنگە لە پێناوی بەرگریکردنە لە حەقیقەت و لە پێناوی پاسەوانکردنی شوناسنامەو بیروباوەڕە. وا چاکترە بوترێ ئەمە ململانێیە لە پێناوی دەسکەوتنی زۆرترین لایەنگر لە نێوان بەرهەمهێنەرانی شیعرو رۆمان و بەرهەمهێنەرانی زاراوەو فەتوا و تابلۆو و پەیکەرەکان: هەر بەرهەمهێنەرێ ئەیەوێ زیاتر لەسەر گۆڕەپانی خۆی ناوناوبانگی هەبێت و لایەنگری زۆرتر بێت. لەمەشدا رۆشنبیران لەوانی تر باشتر نین . ئەوان زۆر بە توندی و دوژمنانە هەوڵی دەستگرتن بەسەر بازاڕدا ئەدەن . لە نێو کەرتە تایبەتیەکانی خۆیاندا مومارەسەی سەرکوتکەرانەیان هەیە ئەو بانگەشەکردنە ئاشکرا ئەکات کە بۆ دیموکراتی و پەیامبەری و بۆچوونی عەقڵانی ئەیکەن .

ئەمە ئەو واقیعەیە بەڵام رۆشنبیران دانی پێدا نانێن. ئەوان پیشەو کەرتەکانی خۆیان ئەشارنەوە، بۆ ئەوەی باسی ئەوەمان بۆ بکەن کە رۆشنبیر لە سەردەمی بازاڕدا تووشی (بە شمەک) بوون ئەبێت . کەچی خۆیان لە ناردنە نێو بازاڕی شمەکە فیکریەکانیان و بانگەشەکردنیان بۆ دراوە سیمبولیەکانیان زیاتر هیچی تر ناکەن. ئەمەش رووی هەڵخەڵەتاندن و ساختەچێتیە. ئەمە هەڵخەڵەتاندنە بەڕادەی ئەوەش ئەو پەیوەندیە دەسەڵاتخوازەی نێو کەرتی رۆشنبیری ئەشارێتەوە. ساختەیەکە بە رادەی ئەوەش مومارەسەکردنی بوونە، بە بانگەشەکردنێک کە نە سیفەت و نەبارودۆخ و نە ناونیشانی هەیە . بەمجۆرە رۆشنبیر رایئەگەیەنێت کە ئەو خاوەن پەیامە کەچی لە راستیدا خاوەن پیشەیە . رۆشنبیران خۆیان بە دەستەبژێرو پێشڕەو دائەنێن، کە چی خۆیان کەرتێکی بەرهەمهێنان پێکدێنن لە نێوەند کەرتە کۆمەڵایەتیەکانی تردا. ئەوان وا خۆیان پێشکەش ئەکەن کە هەڵگری ئاڵای رزگارکردن و رۆشنگەرین ، کەچی ئەوان خۆیان داواکاری دەسەڵات و ئەهلی جیاکاری و هەڵبژاردنن . باجی ئەمەش ئەو پاشەکشەیە کە لەسەر دەستی رۆشنبیران خۆیان رووئەدات. . مانای وایە قەیرانی رۆشنبیری قەیرانێکە ئەو خەڵکانە پەیوەندیان پێوە نیە کە ئابووریناس و سەرمایەدار و دەسەڵاتدارانی بازاڕی دراوو دەزگاکانی راگەیاندن ، بەڵکو ئەم قەیرانە بەری ئەو

وەهمانەیە کە رۆشنبیران خۆیان لەبارەی کارو کەرتەکانیانەوەهەیانە. ئەمەش وا ئەکات هەموو بەرهەمهێنەرانی بەشە رۆشنبیریەکان دووبارە چاوبخشێننەوە بە زۆر لەو زاراوانەی کە لە بارەی بارودۆخی رۆشنبیریەوە بەکاری ئەهێنن و باوە ، بە تایبەتیش زاراوەی ((داهێنان)). ئێمە بەرهەم دێنین و دائەهێنین ، خەڵکانی دیکەش بەرهەم دێنن و دائەهێنن . چۆن لە رۆشنبیریدا داهێنان هەیە هەروا لە ئابوریشدا داهێنان هەیە ولە سیاسەتیشدا داهێنان هەیە. هەرکەسێک لەسەر خودی خۆی کار بکات بە مەبەستی گۆڕینی پەیوەندی خۆی لەگەڵ واقیع و فیکردا ئەو کەسە بەرهەمهێنەرو داهێنەرە. ئەمەش ئەو کەسانەش ئەگرێتەوە کە کەشو هەوا بۆ پەیوەندی دروست ئەکەن یاخود بازار بۆ گۆڕینەوەی بەپیت ئەکەنەوە. ئەوان بەشداری لە چالاکی شارستانی ئەکەن، هیچ شارستانیەتێکیش بێ بازاڕ نابێت . شارستانی عەرەبیش بەوە جیائەکرایەوە کە شارستانی بازاڕ بوو ، ((بازاڕی عەکاز)) یش هەر لە سەردەمی جاهیلیەوە شایەدی لەسەر ئەمە ئەدات، لەو بازاڕەدا بە بەردەوامی شمەک ئاڵوگۆڕ ئەکراو شیعریان تێدا ئەخوێندەوە .کەچی ئێمە ئێمەی رۆشنبیرە هاوچەرخەکان ئەوانەی خاوەن پرۆژەی راپەڕاندنی شارستانین بە سوکایەتی و رقلێبوونەوە باسی بازاڕ ئەکەین، رەنگە ئەمەش راڤەیەک بێت بۆ سەرنەگرتنی پرۆژە رێنیسانسیەکانمان و راڤەش بێت بۆ پاشکەوتنمان لە رووی شارستانیەوە.

بیرو نێوەندەکان

هەندێ شت هەن رۆشنبیران لە کاریگەریەکانیان ئەترسن بۆ سەر کولتوورو فیکر ، ئەو شتانەش بریتین لە نێوەندەو کەناڵەکانی راگەیاندن. ئەوان وای ئەبینن کە تەلەفزیۆن سیفەت و نیشانەکانی رۆشنبیریی کە بریتین لە خوڵقاندن و داهێنان دائەماڵێت ، هەروەها بەجیهانیبوون بۆ دژایەتیکردنی ئازادی و خەون دێتە ئاراوە لەسەر حیسابی ئایندەو هۆشمەندی پرسیارخوازی رەخنەیی .

لەگەڵ ئەوەشدا رۆشنبیران بێزار نابن لە چەندبارکردنەوەی ئەو ووتنەی کە کرۆکی رۆشنبیری پرسیارکردن و رەخنەگرتنە بێزارنابن. ئەوان دواکەسن پرسیاری هۆکارەکانی ئەوگەڕانەوەو روخاندنانە ئەکەن کە روو ئەدات و روویداوە. بۆچی بیرە گەورەکان لەبەردەم ئامێرو نێوەندو سندوقی زانیاریەکان ئەکشێنەدواوە؟ باشە بۆچی پرۆژەو خەونەکان لەبەرامبەر بازاڕو جانتاکانی بەرژەوەندی و کانتۆرەکانی ژمێریاری هەرەس ئەهێنن؟

بەمجۆرە ئێمە هێرش ئەکەینە سەر کولتووری ئاسان و رووکەش ، خێراو یەکسەری ، لەقوتوکراوو رابوێنەر، لاواز و بەتاڵی تەلەفزیۆن ، ئەنانەش بە مەبەستی بەرگریکردن لە کولتووری شێنەیی وبنیادنراو و جیدی و قووڵ و بەپیت و دەوڵەمەندو بەهێزو توونودتۆڵ...... بەڵام ناشپرسین : ئاخۆ چۆن رووکەشی بەسەر قوڵدا سەرئەکەوێت ، هەژار چۆن بەسەر دەوڵەمەند ، لاواز بەسەر بەهێز، و نەزۆک بەسەر بەپیتدا سەرئەکەوێ...؟! بە پرسیارێکی زۆر کورت: چۆن ئەکرێ ئامێرێکی لاڵ و بەتاڵ ببێتە هۆی هەژارکردنی ئەو رۆشنبیریە زیندووەی کە بەری دیاردەکانی رۆح و داهێنانەکانی بیرە؟

ئێمە ئەم جۆرە پرسیارە جیدیانە ناکەین ؟ کەچی خودی پرسیار لەخۆیدا تایبەتمەندی کولتوری زیندوو کراوەو خاوەن هێزی تازەبوونەوەیە. چون ئەوەی ئەمانەوێت بریتیە لە پارێزگاریکردنی بونیادی رۆشنبیری و دەزگا فیکریەکانمان، بۆ ئەوەی پارێزراوبین لە رەشەبای گۆڕاندا . ئێمە لە گۆڕان و گۆڕانکاری و غەیرە ئەترسین، کەچی خۆمان لافلێدەری گۆڕان و نوێکردنەوەین. هەر ئەمەشە کە لە وتارەکانماندا رایئەگەیەنین. بەڵام ووتاریش نیشانەو هەڵەکردن و جیاوازی خۆی هەیە. ئێمە ئەمانەوێ بگۆڕیین و واقیعیش بگۆڕین ، بەڵام لە هەمان کاتیشدا دژ بە مەوادو ئامێرو نێوەندەکان بەرگری لە رۆح وجەوهەر و بەهاکانی کولتوور ئەکەین. بەمجۆرە ئێمە بە ئایدیالیستی ئەفلاتون وروحانیەتی ئیبن سیناو دیکارت بیرئەکەینەوە. بە و مانایەی ئێمە بڕوامان بەوەیە کە مرۆڤ خودێکی بیرکەرەوەیە بێ جەستەو سەرو مێشک زمان و یاخود بەبێ دەنگ و نیشانەکان خۆ بەخۆی درک بەخۆی ئەکات ،. ئەم لۆجیکە لۆجیکی ئەو پیاوەیە کە لە بۆشاییدایە لەو شوێنەی جیهانی بیر بەبێ جیهانی ماددەو شێوەو رەنگەکان خۆبە خۆی درک ئەکات.

بەمجۆرە رۆشنبیران و بیرمەندان هەرچی کەرەستەیی و تەکنیکیە رقیان لێ ئەبێتەوە، بە هۆکاری فیکرەکانیان کە ئەبێتە هۆی جێگرتنەوەی فیکر لە شوێنی واقیعی زیندوو ، هەروەها گۆڕینی حاڵەتی ئامادە بۆ کۆمەڵێ زاراوەی پەتی و کۆمەڵێ ئایدیۆلۆژیای ساختە. شایەدیش لەسەر ئەمە خودی (ماتەریالیزم) بەوەی کە ئایدیۆلۆژیایەکە بڕوای بە ماددەیە وەک بناغەیەک بۆ جیهان، لە عەقڵی هەندێ لە رۆشنبیراندا بووە بە بیرێکی بۆش و بەتاڵ نە زەمینی هەیەو نە جەستە، نە نەخشەی هەیە نە بەرزی و نزمی ، واتە بە عەقڵی ئەفلاتونی و لۆجیکی هیغڵی مامەڵەی لەگەڵدا کراوە یەو سیفەتەی نموونەیەکی باڵا و بیرێکی موتڵەقە. ئەمەش ئەو جیاوازیەیە: مارکسیستەکان ئەوانەی کە ماتەریالیزمن، ئەوان زیاتر لە ئەفلاتون و هیغڵ خەیاڵی و ئایدیالیست تر بوون. ئەوان ئەسیری فیکرەکانی خۆیان بوون ، هەوڵیاندا بۆ نموونەی ئایدیالیستی وەفاداربن، کە چی فیکرەکان بریتین تەنیا لە کۆمەڵێ پەیوەندی لەگەڵ واقیعدا، ئەمەش ئەگۆڕێت و دووبارە شیئەکرێتەوە بە رادەی ئەوەش پەیوەندی نوێ لەگەڵ خودی واقیعدا دائەمەزرێنێ.

ئەمە ئەوە ناگەیەنێت کە تایبەتمەندی خۆمان بیرچێت ، ئێمەین لەگەڵ فیکردا مامەڵە ئەکەین، رۆشنبیران خۆیان ئەهلی فیکرن. پێویستە لەسەر رۆشنبیر واتە بیرکەرەوە بە شێوەیەکی تایبەت ،ئەوەیە لەسەر فیکرەکان و لە رێگای فیکرەکان و لە پێناوی فیکرەکان کار بکات ، واتە لە پێناوی بەرهەمهێنانی فیکری نوێ و ، هەروەها گۆڕینی رێبازی بیرکردنەوەو ، داهێنانی مومارەسەی فیکری نوێ. بەم مانایە ئەکرێ بووترێ گرفتی بیرکەرەوە گرفتێکی فیکریە ، هەروەها جۆری چارەسەرکردنی بۆ گرفتەکان لەسەر ئاستی فیکری تەواو ئەبێت ، هەروەها لە راستگۆیی فیکریەوە چالاکیە کۆمەڵایەتی و سیاسیەکەی سەرچاوە ئەگرێت ، بەم مانایە ئەو بەشداری لە دروستکردنی جیهان ئەکات و بەو رادەیەش لە خولقاندنی رووداوە فیکریەکاندا سەرئەکەوێت.

ئەمەیە تایبەتمەندی پسپۆڕانی بواری فیکر. بەڵام ئەمە ئەوە ناگەیەنێ تا بکەوینە نێو ئەو ئەفلاتونیزمەی کە ئەڵێت جیهانێکی فیکری سەربەخۆ هەیە، فیکرە ڕەها و مانا تەنهاکان تێیدا جێگیرن. ئەمە ئەوە ناگەیەنێ جیهان بریتیە تەنیا لە بەرجەستەکردنی زاراوەو تیۆرەکان و وەرگێڕانی فیکرەکان. بەڵێ ڕاستە ئێمە لە ڕێگای فیکرەکان و لە دەرچوونی فیکرەکانەوە جیهان دروست ئەکەین، بەڵام فیکر تۆڕێکی پەیوەندی نێوان شتەکانە. کۆجیتۆی دیکارتیش هەروایە: ئاوێتەیەکی چەمکییە لە نێوان من و بیروو بوون، گەر جەستەو دەنگ و زمان و پەڕاو نەبوایە ئەوا ئەویش دروست نەدەبوو. ئەو دیکارتەی وتبووی مرۆڤ (شتێکە بیر ئەکاتەوە) زۆر لەسەر ئەو شتە حەریس بوو کە بە فەڕەنسی بنووسێت، واتە بە زمانی وڵاتەکەی ، ئەو زمانەی ئەو کاتە زمانی زانست وبیر نەبوو، هەروەها ئەمەشی بۆ ئەوە نەکرد کە بیەوێ بڵاوبێتەوەو بناسرێت . ئەمەش ئەو لایەنەیە کە لە ووتاری دیکارتیدا بێدەنگی لێ کراوە، هەر بەم لایەنە وای لێ هات وتنە بەناوبانگە ببێتە وتارێکی مەلموس و هێزێکی کاریگەر . بەڵام کەسانی بیرخواز ڕقیان لە نێوەندو کەرەستە و مەواداکان ئەبێتەوە. ئەوان باسی بوونی خودی بیرکەرەوەی بێ جەستەمان بۆ ئەکەن ، بێ ئامێرو نێوەندەکان، گەوهەرەکانی مانا و بیر بەرهەمدێنێت.

ئەمەش وەهمێکی گەورەیە، چونکە هیچ بیرێک نیە جەستەیەکی پێوە نەبێت، یاخود چەمکێک نیە ووتارێک بەرجەستەی نەکات ، لۆجیکێک نیە بێ تۆمارکردن بپارێزرێ ، بیروبڕوایەک یان ئایدیۆلۆژیایەک بەبێ شێوازەکانی ڕاگەیاندن و ئامێرەکانی بڵاوکردنەوە بوونی نیە. بەکورتی : هەر لە لقی دارخورمایەک و یەکەمین لاپەڕەوە تا ئەگاتە چاپخانەو کتێب و ڕۆژنامە مۆدێرنەکان تا ئەگاتە تەختە ئەلیکترۆنیەکانی ئێستا و فیکرەبێ نێوەندو تەکنیکەکان هیچ چالاکیەکیان نیە. بۆیە مرۆڤ بەڕادەی ئەوەی پیشەسازە کەسێکی زانایە، یان باشترە بڵێین زانایە لەبەر ئەوەی پیشەسازە، ئەمەش مانای وایە مەعریفە لە کۆتاییدا پیشەسازیە، ئەمڕۆ ئەو حاڵەتە چی پێ ئەوترێ کە تیایدا بەرهەمە پیشەسازیەکانی مرۆڤ وەک کۆمپیوتەر بریتین لە کۆمەڵە ئامێرێ بە زیرەکی ناو ئەبرێن وتایبەتمەندی فیکرو عەقڵیان هەیە؟

بەهەرحاڵ ، نێوەندەکان مەرجێکن بوار بۆ فیکر ئەڕەخسێنن تا بۆ ((هێزێکی ماتەریالی)) کاریگەر بگۆڕێن ، هەروەک ڕیجیش دۆبریە لە زانستە نوێکەی ، میدیا ، لە بارەی پەیوەندی فیکر بە نێوەندەکانەوە دەریخستووە. ئامێرە فیکری و ئایدیۆلۆژیەکان، هەرچ تایبەتمەندیەک و نیشانەیەکیان هەبێت لە پشتەکە تەکنیکیەکانی جیاناکرێنەوە چونکە بێ ئەو پشتەکانە هیچ دەسەڵات و کاریگەریەکی نابێت. بەم مانایە ڕیجیس دۆبریە دەری ئەخات کە هۆکاری ڕوخانی مارکسیزم بریتی بوو لە گرنگیندان بە گەشەکردنی تەکنیکی شێوازەکانی ڕاگەیاندن.سیستەمە سۆسیالیستیەکان بە بیری بێ چەک و بێ بوونی شێوازەکانی بڵاوبوونەوە ڕوبەڕووی داگیرکردنی ڕاگەیاندنی داماڵێنەر ببونەوە.

سەرەرای ئەمەش نێوەندەکانیش خۆیان بەرهەمی خودی فیکرەکانن. دەربارەی تەلەفزیۆن و چاپخانەو کۆمپیوتەریش هەروایە. کارەکە تەنیا شێوازەکانی راگەیاندن و تەکنیکەکانی پەیوەندی ناگرێتەوە بەڵکو هەموو ئەدەوات و شتومەکەکانیش ئەگرێتەوە. ئەو چەکەی یەکتری پێ ئەکوژین بەری بیرو باوەڕەکانی وەک شۆڕش و رزگاریە. دیارترین نموونەش لەم بارەیەوە چەکی کلاشینکۆفە ، ئەم چەکە ئەوانەی شانازی پێوە ئەکەن لە هەڵگرانی دروشمە شۆڕشگێڕی و خاوەن ئایدیۆلۆژیە خەباتگێڕیەکان ، تا ئێستا لە بازاڕدا هەروەک لە رۆژنامەکاندا خوێندمانەوە هەفتا ملیۆن پارچەی لێ فرۆشراوە ، بڕوا ناکەم کتێبەکانی هیغلْ و تەنانەت مارکسیش ئەم ژمارەیەی لێ فرۆشرابێت .

ئێمە ئەم ئامێرە وێرانکەرە لە بیرئەکەین کە بەرهەمی فیکرمانە ، بۆ ئەوەی باس لە خراپیەکانی تەلەفزیۆن و سندوقی زانیاریەکان بکەین ، کەچی تۆڕە ئەلیکترۆنیەکان لەسەر ئاستی بڵاوکردنەوەی زانین گەلێک سوودی مەزنیان هەیە. بیل کلینتۆنی سەرۆکی ئەمریکی لە ووتاری دامەزراندنی بۆ دووەم جار بە سەرۆکی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا ووتی ، ئەو ئەیەوێ بودجەی لێکۆڵینەوەی زانستی بە رێژەی بیست لە سەدا زیاد بکات ، بۆ ئەوەی هەر قوتابیەکی ئەمریکی هەلی ئەوەی بۆ بڕەخسێ تا سوود لە زانینەکانی جیهان لە رێگای تەکنیکە مەزنەکانی پەیوەندیەوە وەربگرێت .

لەمەش زیاتر : ئەم نێوەندانەی ئێستا خەریکە پەیوەندیەکانمان لەگەڵ بەرهەمە رۆشنبیری و هونەریەکان ئەگۆڕن و چیتر تەنیا شێوازێک بۆ پاراستن و بلاوکردنەوە نین ،بەڵکو وایان لێ هاتووە کاریگەری و چالاکی خۆیان بەسەر خودی بەرهەمە رۆشنبیریەکان هەبێت ، لەبەر ئەوەی بەهۆی کۆمپیوتەرو پێکهێنانی ژمارە ئەلیکترۆنیەکانەوە بواری ئەوە ئەرەخسێت جیهانگەلێکی ئیحتیمالی دروست بکرێت. نموونەشمان بۆ ئەمە رۆمانە ، لە پێشدا خوێنەری رۆمان لە کتێبدا بەس بوو کە دووای رووداو و رۆڵی کەسایەتیەکان بکەوێ. بەڵام ئەمرۆ توانای هەیە جیهانی رۆمانێک دروست بکات کە بە ئارەزووی خۆی کەسایەتیەکان هەڵسوڕێنێ ، بە بوونی تەکنیکی ئەلیکترۆنی ئەتوانێ ژمارەیەکی بێ کۆتایی لە جیهانی پێکبێنێ لە رێگای تێئاخنینیە ژمارەییەکان . بەمجۆرە توانای خولْقاندنی جیهان لەگەڵ نێوەندە ئەلیکترۆنیەکان وپێکهاتە ژمارەییەکان زیاد ئەبێت لە چاو ئەو توانایەی پێکهاتەکانی پیت و ووشەکان بۆ فەراهەم ئەکەن.

لەمەش گرنگتر نێوەندە ئەلیکترۆکیەکان پێشبڕکی لەگەڵ مرۆڤ ئەکەن و جێی ئەو ئەگرنەوە لە خوێندنەوەی دەستکەوت و شیکردنەوەیان . هەروەک ئەمرۆ وەسفی ئەکەن بە تەواوبژی لە((تۆڕێکی بیرکەرەوە)) ئەچێت . ناونیشانی نوێترین ئەو پەرتووکانە شایەدی لەسەر ئەمە ئەدەن کە پێمان ئەڵێن : (نێوەندەکان بیرئەکەنەوە)، یاخود باسی شێوەی رێنمایکەرەکانمان لە مێشکە دەستکردەکان بۆ ئەکەن. بەمجۆرە کەرەستەکان ئەکرێن بە فیکر بەپێی ئەوەش فیکرەکان بە تەکنیک ئەکرێن . بەمجۆرەش لەگەڵ شۆڕشی زانیاریدا رووخانی دووانەی ماتەریال و فیکر پڕئەکرێتەوە ، یان هیچیش نەبێت بە لای کەمەوە داوای داڕشتنەوەی گرفتی فیکرو کەرەستە ئەکات ، ئەویش بە

وازهێنان لە چەمکی کەرەستەیی بۆ کەرەستەو وازهێنان لە چەمکی ئایدیالیزمی فیکرەکان ، واتە مامەڵەکردن لەگەڵ مێشک مامەڵەکردنێکی ئامێری یا لەگەڵ کۆمپیوتەردا مامەڵەکردنێکی فیکری.

رۆشنبیرو رۆڵی رۆشنبیر

ئەمەیە کە ئەمڕۆ روو ئەدات . هەرچیەکیش روو ئەدات پرسیارو رووداوی خۆی هەیە. ئایا ئەبێت بۆ بەها بگرین و وەسفی سەربەستی و ئازادیمان بکەین ؟ گەر تەکنیکەکانی پەیوەندی و رێگاکانی راگەیاندن بەکارنەهێنین چ ئایندەیەک دروست ئەکەین و چۆن بەرگری ئەکەین و خۆڕاگرئەبین ؟ شتێکی نایابە گەر خەون بە شینایی ئاسمان و فراوانی بیابانەوە ببینین ، بە تایبەت بۆ کەسانێکی وەکو ئێمە کە لە سەردەمی کێڵگەوە چوینەتە نێو سەردەمی کۆمپیۆتەرەوە بێ ئەوەی بە سەردەمی کارگەدا تێپەڕین . بەڵام بازدان بەسەر بەجیهانیبووندا مەحاڵە، ئەم بەجیهانیبوونە بە پلەی یەکەم دیاردەیەکی راگەیاندنە بوار بۆ نەهێشتنی سنوری نێوان مرۆڤ ئەرەخسێنێ ، هەروەها توانایەکی بێ شوومارمان ئەخاتە بەردەست بۆ ئەوەی بەکاری بهێنین و بیخەینەگەڕو سوودی لێ ببینین .

گومانی تێدا نیە نێوەندەکانی راگەیاندن ئەوەندە بەرزبوونەتەوە لە رووی گەشەکردن و ئاڵۆزی و کارتێکردن وای لێهاتووە بووە بە روویەک دەسەڵاتیان گرتووە بەسەر هەموو رووداوەکان. هەیە ئەمڕۆ ئەڵێت دەسەڵاتی راگەیاندن بووە بە یەکەمین دەسەڵات . بێگومان رووداوی راگەیاندن وەک هەر رووداوێکی دیکە کاریگەری و ئەنجامی خۆی هەیە: ئەم دیاردەیە شتە چەسپاوەکان بەیەکدائەدا و ئەو شتە جێگیرانەی لە نێو عەقڵدا جێگیرن ئەیانشڵەژێنێ..بەڵام رووبەروبوونەوەی رووداو بە نەفیکردن نابێت بەڵکو ئەبێت بخوێنرێتەوەو دەستنیشان بکرێت . بواری گەڕانەوە نەماوە ، ئەوەی ئەکرێ و سوودی هەیە ئەوەیە ئەبێ لە سەرچاوەی رووداوی راگەیاندنەوە دەرپەڕین ، بە دووبارە چاوخشاندن بە بەدیهیەکان ئەوانەی هۆشی پێ بونیادئەنرێت ، هەروەها چاوخشاندن بەو نموونانەی کە خەیاڵ دروست ئەکەن ، ئەو پێوانانەی کە بوونی کۆمەڵایەتی رێک ئەخەن. ئەم رووداوە پەیوەندیمان لەگەڵ هەموو شتەکان ئەگۆڕێت ، تەنانەت پەیوەندیمان لەگەڵ خودی بەرهەمی رۆشنبیری.

لێرەوە چیتر رۆشنبیر توانای مومارەسەکردنی نوێنەرایەتی فیکری خۆی بەسەر کۆمەڵگا و سەرپەرشتی ئەخلاقی بەسەر خەڵکیدا نیە. رۆشنبیر لە سەردەمی هۆکارەکان نێوەندێکە لە نێوان خەڵکی ، بەشداری لە دروستکردنی نێوەندێکی فیکری یان جیهانی مەفهومی یان کەشی پەیوەندی ئەکات ، واتە ئەو شتانە دروست ئەکات کە تواناکانی پەیوەندی و گۆڕینەوەو یەکترناسین زیادئەکات. بەڵام رۆڵی دەستەبژێری رزگارکەرو رۆشنگەر ، بووەتە هۆی جیاوازی و سەرکوتکردن و هەڵبژاردن و دابڕاوی لە خەڵک و کۆمەڵگا . بە گشتی نموونە بڵاوەکانی مرۆڤگەری سەردەمی رۆشنگەری چیتر بەکەڵکی خوێندنەوەی ئەو رووداوانە نایەن کە روو ئەدەن . بەڵکو ئەو نموونانە وزە و راستگۆیی خۆیان لەدەست ئەدەن ، هەروەها ئەو نموونانەش وزەی خۆیان لە دەست ئەدەن

که رۆشنبیران   نوێنەرایەتی ئەکەن . لەگەڵ لەناوچوونی جیهانی مۆدێرنیزم   ئەو شێوە مرۆڤایەتیەی که بە میراتی ماونەتەوە و ئەو نموونە رۆشنبیریە زاڵانەو ئەرکە مێژوویە تەوباویانەش کۆتاییان دێت ، بۆ ئەوەی شێوەو نموونەو رۆڵی نوێ پێکبێت و کۆنەکان لابەرێ و لە شێوەی نوێی کاری مێژووی و رۆشنبیریدا بیانگرێتە خۆی . بە کوردی و بە کورتی : ئەوەی پێم وایە ئەکرێ بکرێت ئەوەیە که کار بۆ داهێنانی مرۆڤایەتیەکی نوێ بکرێت وبوارمان پێ ئەدات که هاوسەنگیەک لە نێوان کولتورو شارستانیەتدا، لە نێوان بەهاو ئەداتدا ، فیکرو نێوەندەکان ، ماناو شمەکەکان ، مرۆڤ و سروشتدا ..,. دامەزرێنین .

<u>مراجع</u>

1- ريجيس دوبرية، محاضرات في علم الآعلام العام، الميديولوجيا، ترجمة فؤاد شاهين و جورجيت الحداد، دار الطليعة، بيروت، 1996، المحاضرة الثالثة ص 44.

2- سيرج لاتوش ، تغريب العالم، ترجمة هاشم صالح، المؤسسة العربية للنشر والإبداع، الدار البيضا، 1993، الثقافة ضد الحضارة، ص 69.

3- محمد بنيس، شكراً لعالمنا، مقالة منشورة في جريدة ((الحياة)) ، الأربعا، 12 شباط 1997.

4- بول شاوول، ثقافة تتتلفز، مقالة منشورة في جريدة " النـهار" ، الاربعا، 29 كانون الثاني 1997.

5- محمد نورالدين أفاية، الثقافة العربية بين الأعلام وبـةردةوامي، جريدة " السفير" الجمعة 31 كانون الثاني 1997.

6- السوق وعالمة، كليفورد غيرتس، قراءة أبو بكر باقادر، مجلة " الاجتـهاد" العددان 35/34، 1977، ص 429.

7- إنياسيو رامونية، تسليع العالم، مجلة لوموند ديبلوماتيك، طريقة في النظر (نشرة فصلية)، عدد خارج السلسلة، آذار 1997.